

На правах рукопису

Д-р М. ЧУБАТИЙ

Професор Українського Вільного Університету

Огляд Історії Українського Права

Історія джерел та державного права

Ч. I

(Записки за викладами на Тайному Українському Університеті у Львові
в рр. 1920-1923)

III ВИДАННЯ

М Ю Н Х Е Н 1 9 4 7

О Г Л Я Д ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.

Записки з викладами

проф. д-ра М. Чубатого.

Історія джерел і державного права. Ч. ч. I і II.

В с т у п .

Поняття історії права взагалі. Зорев'язуючі сьогодні правні норми або т.зв. позитивне право не є виключно твором законодавчої влади ані учених юристів; воно є вислідом довговікового розвитку, що відбувається під впливом потреб життя. Цей розвиток правових норм відбувається поза свідомістю, часто й проти волі влади і напрям цього розвитку визначає, як сказано, саме життя. Возьмім перший ліпший інститут в історії права, приміром, інститут кріпацтва. У XVI ст. він є нічим іншим, як сумою різnorodних прав пана до особи селянина, а для селянина - сумою обмежень його громадянських прав у найширшому значенні на користь пана. Та чи таким був цей інститут у XV ст., коли повстали його зародки в формі перенесення права побирати державні податки, служебностей і права суду над селянами на приватних панів за виконання ними військової служби? Чи навіть на гадку могло прийти коли сучасній законодавчій владі або й зацікавленим сторонам, що із цих публічно-правних елементів повстане через сто літ інститут кріпацтва з 2 пол. XVI ст., що він прикує цього вільного селянина до землі, відібравши йому передтим право власності до неї? Законодавець XV ст. такого наслідку не передбачував; він відбувався, хоч при свідомості кожного законодавця про правну його підставу в сучасності, але поза розумінням його, до чого доведе цей розвій остаточно. На цім примірі бачимо, що поодинокі інститути у правнім житті кожного народу переходили довговіковий розвиток, а позитивне право є лише теперішньою фазою у цій еволюції, певно, також не останньою. Усі розвоєві етапи може нам освітлити лише окрема наука і, тим чином, ми підходимо до поняття цієї науки, що зветься історією права. Історія права є наука, що подає нам розвиток правних понять у якогось народу, а кожному стає ясно, що нау-

кове трактування позитивного права необхідно вимагає знання його історичного розвитку.

Предмет цієї науки. Предметом історії права як науки є всі ділянки правного життя якогось народу. Науковий інтерес зосереджується тут довкола виявлення постійних рис в розвою якогось правного інституту та того яким чином витворювалися поодинокі ділянки права за теперішнім систематичним поділом.

Повстання цієї науки доволі недавнє, бо походить вона щойно з першої половини ХІХ ст. До кінця ХУІІІ ст. був загально прийнятий догматичний спосіб трактування права. Виходячи із помиждового принципу, що право можна розуміти лише як твір законодавчої влади, юристи не займалися його історією, але обмежувалися лише його інтерпретуванням, себто належним поясненням, що й сьогодні має ще пристосування при вивченні позитивного права для практичних юристів. Зате на протязі цілої історії людства майже кожна філософічна система намагалася обґрунтувати існування держави і права, а навіть апріорі поставити правні норми добрі зарівно для всіх людей. Цей філософічний спосіб трактувати науку права - як чисто теоретичний, а нераз і утопійний, теж не вдержався, а по нїм залишилась лише одна правнича дисциплїна - філософія права. Щойно з початком ХІХ ст. з'явився перший спосіб наукового дослїду права, а саме історичний. На думку цієї школи пізнання історії права єдино дає наукову підставу до його розуміння. Правні інститути в цїй чи іншїй добї не повстають з голови законодавця як "деус екс махіна", вони є, як сказано, тільки одною фазою у розвитку правного життя народу, чи держави. Батьками цієї школи є славний історик римського права Савїнії та історик германського права Аїхгорн. Вони побудили цілий ряд усіх народів до студій над історією своїх національних прав. Тим способом перша половина ХІХ ст. - це час народин і розвою історії права як науки у всіх народів.

Метод або спосіб студії історії права, як науки історичної, є історичний. Як в історії, так і тут, переводимо критику джерел і усталюємо факти. Коли ходить про давніші періоди, то визначити саму правну норму з одного чи другого джерела ми не в силі. Майже завсїди доводиться нам зустрічатися лише з поодинокими явищами юридичного характеру, найчастіше випадково, мимоходом переда-

ними. Історик права мусить із цих поодиноких явищ-фактів, чи то практичного пристовання права, чи висловленого погляду, вивести собі сам загальну, тоді обов'язуючу норму. Трудність є найчастіше в тому, що тих явищ звичайно небагато, а на підставі одного годі з певністю твердити, що така була норма, чи, знову, з того боку, що не раз годі встановити - чи в тих явищах маємо діло з пристосовуванням обов'язуючого вже права, чи може лише з фактами, що творять і аж у будучині створять правну норму.

Історія українського права як наука. Все, що ми вище сказали, можна вповні пристосувати до нашої науки-історії українського права і це уможливить нам відразу з'ясувати собі, що ми розуміємо під історією українського права. В поняття історії українського права входять три складові частини: історії, права і поняття український. Історія - це, як відомо, наука, що досліджує розвиток культурних явищ від простих до складних. Та тут іде річ не про які-небудь культурні явища, але про одну ділянку цих явищ, що зветься правом. Під цим знову поняттям розуміємо комплекс норм, що регулюють відносини людей поміж собою і їх відношення до держави; право-це якраз сума тих норм. Та нам у науці історії права не йде про історію якихнебудь правних норм, а тільки лиш про історію українських правних норм або історію правних норм українського народу. Це останнє поняття слова український може бути в цьому пристованні двояко зрозуміле. Можна думати тут про історію права, що обов'язувало на Україні, або - історію тих правних норм, які створив сам український народ, отже про історію українського національного права. Ми маємо на думці це друге розуміння і предметом наших студій буде якраз історія українського національного права. В цей спосіб ми вже доволі точно з'ясували собі поняття історії українського права й, дефініюючи його, кажемо, що історія українського права це наука, яка висвітлює нам повстання і безперервний розвиток правних норм серед українського народу. На протязі нашої історії були періоди, коли перше і друге поняття покривалися з собою - це періоди нашої державности. Та були теж і періоди чужого панування на українській землі, коли завойовник із своєю владою приносив власне право й надавав йому обов'язуючу силу, хоч воно було чуже українському народові і до його створення він не приложив своїх рук.

Досліди над тим чужим правом виходять поза межі наших студій та інтересують нас лиш остільки, оскільки мусимо ілюструвати, як це чуже право причинялося до заникання місцевого, або навпаки, оскільки місцеве українське право впливало на це чуже, захоже й витворювало тут нові інститути. Такими періодами панування чужого права, передусім публічного, на українських землях були період польського права від пол. XV ст. в Галичині і сусідніх землях, від Люблинської унії і на інших землях, а від кінця XVIII ст. період московського й австрійського права на українських землях на Схід і на Захід від обруча. Та всетаки навіть по введенню чужих правних інститутів український народ між собою та в своїх самоуправних одиницях, як громадах, поряdkувався по своєму звичаєвому праву, що має всі прикмети високорозвиненої правної культури; воно завжди представлятиме для нас научний інтерес.

Вартість цієї науки подвійна - теоретична і практична. Теоретична її вартість лежить у цьому, що ця наука дає нам змогу пізнати нашу правну культуру в минулому, практична ж у цьому, що уможлиблює нам розуміння багатьох прояв у правовім житті українського народу в сучасності, а при будіванні правного ладу в своїй державі - висновки із цієї науки можуть бути практично застосовані.

Історія цієї науки ще дуже й дуже молода. Систематично цією наукою досі ніхто не займався, не зважаючи на великий теоретичний і практичний інтерес та на те, що український народ може бути пишатися своїм славним юридичним минулим більше, ніж кожний інший слов'янський народ. Перші найкращі правові твори Східної Європи повстали творчими силами якраз цього народу, що до сьогодні ще не добув свого права на державність. "Руська Правда" - це дитя, що зродилося і виростало на Придніпрянській Україні, серед київських полян, а славетний Литовський Статут повними жменями черпав із правних засад української нації, з'ясованих і в "Руській Правді", і в земських уставах. Коли ж, однак, на цім полі нічого не зроблено, коли досі немає у нас і одного хоч би короткого, систематичного підручника історії українського права, то причини лежать у тих обставинах, серед яких досі живе наш народ. Не було в нас своїх університетів, що плекали б науку свого національного права, який предмет на правничих відділах усіх університетів займає передове місце.

Тому з браку літератури студії на цім полі зустрічають-ся з великими труднощами, хоч праця ця вдячна й успішна. Відносно деяких періодів приходить-ся користати з праць чужих учених істориків права, росіян Сергієвича, Владимірського-Буданова, Дяконова, Чічеріна, Павлова-Силванського, Леонтовича, Довнара-Запольського, Іванишева, Ясинського та поляків - Бальцера, Кутшеби та інших, однак завсіди з великим застереженням, вибираючи зерно научної правди від снітію та полови національно-імперіялістичних тенденцій щодо українських земель. То знову доводиться черпати із загально-історичних підручників і монографій своїх та чужих авторів, як Грушевського, Антоновича, Костомарова, Ореста Левицького, Дашкевича, Линиченка, Уманця, Чубинського, Еварницького, Лучицького, Новицького, Ефименкової, Максимейка, Любавського, Баралія й других. З браку монографій дуже часто доводиться навіть у справах найбільше важливих - черпати прямо із джерельного необробленого матеріалу.

Поділ матеріалу. Історію українського права можемо поділити на : 1/ зовнішню історію , себто історію джерел , що подає нам огляд звичаєвого права українського народу, його законодавчих пам'ятників, правних збірників та судових актів; 2/ внутрішню історію , що дає нам систематичний огляд самих правних норм в їх історичнім розвитку. Даючи систематичний курс історії українського права, можемо використати тут два порядки: хронологічний , який полягає на цім, що внутрішню історію права ділимо на доби і внутрі кожної доби обговорюємо по черзі всі інститути права цього часу; систематичний порядок полягає на тім, що поодинокі інститути державного, судового, цивільного й других ділянок права трактується від початку до кінця так, як вони розвивалися. При обговорюванні державного права в наших викладах будемо триматися порядку хронологічного, бо розвиток цієї ділянки права більше, ніж інших, ^{-за-} лежить від політичних подій, прим. від чужого завоювання. Тому при огляді українського права державного будемо триматися поділу на 3 доби: 1/ Земська або княжа доба до половини ХІУ ст.; 2/ литовсько-руська доба по кінець ХУІ ст.; 3/ козацька доба ХУІІ і ХУІІІ ст.ст. Четверта доба починалася б з повстанням української держави 1917 р., а змістом її було б обов'язуюче державне право на Україні в останніх роках і нині.

Характеристика I Земської доби. Цілий київський державний союз був поділений на землі, з яких кожна була собі окремою державною одиницею, звідси й назва земський період. Більшість українських земель зберігла цей устрій і в литовсько-руській державі по кінець XIV ст. Кривий родовий зв'язок має тут іще велике значення і аж в історичних часах конкурує з ним територія як чинник з'єднання. На початку цієї доби плем'я покривається ще із землею. Принципи приватної і публічної влади ще зовсім змішані / прим. князь збирає всі публічні й свої приватні доходи до одної каси/. Щодо приватного права, то одиниця виступає в державі або як одиниця, або в родовому, потім у верхньому зв'язку.

Найважливішим джерелом права в цій добі був юридичний звичай, який домінує над іншими джерелами і в першу чергу над законом. Законодатна діяльність влади стоїть лише на другім місці та обмежується тільки до політичної ролі супроти звичаєвого права.

II Литовсько-руська доба. Доба литовсько-руської або пансько-магнатської держави тягнеться по кінець XVI ст. Вже в XIII та XIV ст. на західній Україні боярство стало вельми впливовим чинником, надаючи закраску цілому державному устроєві, тому в цьому відношенні велике князівство є лише переємником західньо-української держави. Державне право цієї доби має деякі подібності з феодалним правом західньої Європи, - дослідання маєтку, більшого чи меншого, стає основою не тільки фактичного значення у державі, але навіть і правного становища. Правотворним чинником у цій добі є звичай і законодатна діяльність влади; та під кінець цієї доби влада намагається відтіснити звичай на друге місце. Тут помітна також рецепція польського права - та не в рівній мірі на тих землях, що опинилися під Польщею, і на тих, що прийшли в склад великого князівства. В перших - перемога польського права вже недвозначна від початку XV ст.; в других, навпаки, українська правова культура майже цілу цю dobu не тільки що успішно боронить своїх позицій проти чужих впливів, але ще впливає на ціле правове життя великого князівства, так, що литовсько-руське право є в неодному наслідником старого українського права. Зв'язок Литовського Статута і "Руської Правди" безсумнівний. Кінець цієї доби припадає вже властиво на 1569р. / Люблинська Унія/, бо в тім році майже всі українські землі вилучено з складу великого князівства й прилучено

до Польщі, де вже протягом майже двох сторіч перебували деякі західньо-українські землі / Галичина, Холмщина і частина Поділля/. Під кінець XVI ст. за Баторого з'являється в поняттях польського державного права на українських землях інститут козакування або сума деяких прав для людей, що "ходили в козаки".

Визнаючи козакування правним інститутом, підготовлювано нові публічно-правні поняття, а життя підготувало і нову добу в історії українського права.

III Козацька доба.

Інститут козакування за польським публічним правом визнавав деякі управління навіть для панщизняних селян-кріпаків, що робили пограничну військову службу. Переворот Хмельницького революційним шляхом поширив його на всю людність України. Цей інститут, що давав тепер рівність перед правом усій людності як козакам, став на початку цієї доби основою в організуванні козацької держави. На полі публічного права усунено у нас стану суспільність, створено майже унікат у сучасній Європі. Тому, що козацька держава почала свою організацію від організації козаків, отже від військової організації, вона цілу цю добу не вийшла із тих організаційних рам і на інших царинах публічно-правного життя. Полк був і за Гетьманщини адміністративною одиницею, не лише для військової, але й цивільної адміністрації. В обсягу приватного, карного, а також судового права обов'язував "мутатіс мутандіс" Литовський Статут. Інститути публічного права, витворені новою козацькою державою, пережили до 2 пол. XVIII ст. до скасування Гетьманщини. В 1764 р. піддано територію Гетьманщини під владу 2-ої "Малоросійської Колегії", а в 1781 р. знесено її, й Україну, як звичайну складову територію, влучено до Московщини. З тою хвилиною і публічне право III доби перестає обов'язувати, хоч у приватному праві "Литовський Статут" залишився тут в силі ще на початку XIX століття. Українська правова культура, не маючи свого виразника у власній державі, живе як юридичний звичай у побуті українського народу.

Нову добу зачинає 1917 рік, як рік відродження української держави, та зміст правового життя за цей час виходить поза обсяг історії українського права.

ІСТОРИЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.

Вступні замітки.

Історію джерел якогось права називаємо також з о в н і ш н ь о ю історією у протиставленні до внутрішньої, під якою розуміємо огляд самих правових норм. Під зовнішньою історією розуміємо історію джерел, і то в тім значенні, як історію пам"ятників, котрими відомості про правові норми якогось часу дійшли до нас. Бо під джерелами права в ширшому значенні цього слова можна розуміти також законодавчу владу, яка видає права, а далі - й усі обставини, що впливають на появу якихось правових норм; джерелом права в тім значенні є тепер кожна законодавча влада. Таким джерелом права в I, і II. добі були звичай і законодавча діяльність князя. Та таке розуміння права не буде предметом наших викладів. Коли йде про дефініцію історії джерел права, то під історією джерел права розуміємо історію пам"ятників, з яких ми пізнаємо право, а тому, що право в тім часі складається з закону і звичаю, то під історією джерел права розуміємо історію пам"ятників, закону і звичаєвого права. В цьому огляді інтересуватимуть нас не лише пам"ятники законодавства, що стали офіційними збірниками, але й такі, що не були ними в стислім значенні. До таких належить у першій мірі - "Руська правда", яка була за всякою правдоподібністю приватно складеним збірником звичаєвого права, не санкціонованим владою.

до джерел права належать далі всі акти практичного виконання права, як судові акти, тестаменти, записи даровизни, привілеї і т.п. Другорядними джерелами права є, зрештою, всі історичні джерела, як літописи і тим подібні. Щодо обсягу, то будемо розглядати лише ті пам"ятники, що передають нам право українського народу та що в більшості повстали на території, яку заселяє український народ.

Земська / княжа / доба.

приступаємо до огляду джерел українського права в княжій добі. В тій I-й добі домінуючим є звичаєве право, закон грав тоді другорядну роль. / Для пояснення додамо, що під звичаєвим правом розуміємо норми, які набирають сили на підставі звичаю, за-

кон - волею влади законодавчої; проте під законом розуміємо ті норми, що вийшли від законодавчої влади : князя, віча, - а право звичаєве, це правні норми, якими поряdkувався український народ від непам"ятних часів/. В історії джерел першої доби закон відограє майже третьюроядну роль, а коли були пам"ятники законодавства / княжі устава, договори/, то вони мали на меті скорше лиш вияснити звичаєве право. З цього ясно виходить, що поза звичаєвим правом законодавча діяльність була слаба й обмежувалася до кількох договорів, уставів і урoків-княжих /розпорядків/, і то переважно з галузі публічного права. В галузі приватного й карного права всевладним був юридичний звичай. В кількох збірниках зустрічаємо чужоземне право / візантійське/, перекладене на церк.-слов"янську мову та пристосоване до нашого звичаєвого права. Наше звичаєве право записано в "Руській Правді" й тою дорогою воно перейшло до наших часів.

І Звичаєве право.

При впорядкуванні відносин поодиноких членів суспільства між собою і до публічної влади всі первісні народи керуються юридичним звичаєм. "Поступовання таке є добре", - " в тім випадку так треба поступати, в іншій інакше", - на це годяться члени суспільности, таке їх загальне переконання. А чому, спитаєте ? А якраз тому, бо всі так роблять, такий є звичай. Треба додати, що релігійні мотиви грали тут велику роль. Таку підставу має звичаєве право.

Звичаєве право - це збір юридичних норм, що повстають і розвиваються, набирають сили в житті народу незалежно від закону і без санкції законодавчої влади лише в наслідок загального переконання про потребу підкоритися їм.

звичаєве право виступає під різними назвами; в літописах чи договорах зустрічаємося з назвами " обичай, передання, стари на, пошлина, правда, закон, покон ". Сучасники вважають, що правний звичай містить всю правду - звідси то і його назва "правди", яку дістав і наш знаменитий юридичний пам"ятник.

звичаєве право відрізняється тим від закону: І/ що не має автора, бо це є звичай. хто його установив - ніхто не знає; є

воно, отже, неособове; 2/ другою його прикметою / чи різницею/ є те, що воно не має початку й усі покладаються на його глибоку старину; 3/ звичаєве право не має санкції; це найважливіша його прикмета; звичаєвого права ніхто не санкціонував, воно є лише висловом переконання загалу і в цім його санкція; 4/ не має публікації, чого, звичайно, вимагає закон, установлений і санкціонований владою, - звичаєве ж право цього не має; 5/ звичаєве право не є писане / хоч це не становить істотної різниці від закону, бо маємо випадки, коли й закон не був писаний. Зате знаємо звичаєве право, яке є писане, як " Руська Правда", і, не зважаючи на це, не перестало бути тільки звичаєвим правом/. Писані пам"ятники звичаєвого права маємо у всіх народів, прим. у німців - "Сахсеншпігель" - "Швабеншпігель"; рівно ж писані пам"ятники звичаєвого права мають чехи. Історики права займаються питанням, звідки походять основи звичаєвого права, який їх початок. Звичайно кажемо, що народ покликав звичаєве право до життя. Та нам якраз важливо знати хто саме з народу, звідки повстали ці переконання в народі? На цю справу маємо в літературі три погляди: 1/ індивідуалістичний погляд каже, що початок звичаєвого права треба приписати впливовим одиницям серед свого народу. Для порівняння згадаємо про згадки у Св.Письмі про влучні суди Соломона. Таке влучне рішення впливає на цілу масу народу, яка його пасивно повторює, вірячи в авторитет певної особи та вважаючи, що тільки подібне рішення є найкращим. Послідовники їх у подібних обставинах завжди будуть так само робити й цю порою повстає юридичний звичай. Так каже індивідуалістична школа.

2/ Інший погляд має націоналістична школа, що початок звичаєвого права шукає в прикметах душі народу й каже, що в житті народу лежать причини повстання його звичаєвого права. Народ має дані прикмети й буде завжди так і так поступати, звідси, на думку націоналістичної школи істориків права, кожне звичаєве право є суворо національне й виявляє прикмети нації, серед якої повстало.

3/ В третім погляді грають ролю об"єктивні обставини, серед яких якесь звичаєве право повстало. Отже, ані душа народу, ані його впливові одиниці не є причиною повстання звичаєвого права, тільки об"єктивні чинники, серед яких народ живе, його зносини з чужими, вище чи нижче культурними народами, далі - його власна культура, рільнича чи скотарська, клімат і т.п. Ця школа поясняє, що індивідуальний погляд не може бути правдивий, бо в різних народів бувають

часто спільні чи подібні основи звичаєвого права, а деколи вони навіть спільні в усіх народів, що живуть серед тих самих об'єктивних обставин. Між дослідниками історії руського права Сєргієвич склонюється до індивідуалістичної школи; інший дослідник, Владимирський-Буданов, створив посередній погляд між націоналістичною й об'єктивною школою. На його думку джерелом звичаєвого права є природа людини. Кожна людина прямо самоцінно розв'язує всякі проблеми, таким є право мести. А поступаючи постійно так само, з фактів повстає переконання, що так повинно бути, себто правна норма. Внаслідок подібної природи людини ніхто інакше не може поступати; норми ті входять в свідомість народу й так устанавляється звичаєве право.

На нашу думку всі три погляди не суперечать собі, а лише виявляють окремі з етапів повстання звичаєвого права. Бо вдале вирішення якоїсь справи впливовою одиницею стане лише тоді загально прийнятою нормою права, коли такий спосіб поступовання вповні відповідає і душі народу, і об'єктивним обставинам, серед яких якийсь народ живе. У противному випадку він не спопуляризується, не пошириться та не набере сили юридичного звичаю. Таким способом підходимо до джерела звичаєвого права: воно повстає, безперечно, завдяки ініціативі впливових серед народу одиниць, пристосовується до національних прикмет народу та до обставин, серед яких народ живе і в такий спосіб щойно оформлюється як правний звичай.

Право звичаєве виявляє себе: 1/ в юридичних с и м в о л а х. Таким символом є, наприклад, посадження князя на стіл в галузі державного права; щоб даний князь був правно признаний, садять його на княжий стіл. З того моменту він є повноправний князь землі. До символів належить р у к о б и т т я, на знак довершеного контракту купна-продажі / так само польський звичай покори/. Звичаєве право поза юридичними символами виявляється далі 2/ в численних юридичних пословицях. Маємо цілу низку пословиць, що висловлюють якісь правила звичаєвого права. Приміром, "що ухвалить старший город, на тім мусять стати пригороди" : це є важна норма державного права, бо це значить, що рішення центрального городу обов'язуючі для менших городів, званих пригородами. На означення **межі** в старині казалося: " куди плуг, соха, топір і коса ходили ". Ця пословиця висловлює набуття права власности через уживання. Куди я

заорав і взяв в уживання, це моя власність; це одно з джерел на-
буття власності в I-й і 2-й добі. Дальшим виразом права звичаєво-
го є: 3/ акти виконання практичного
правосуддя. Та щоб на їх підставі сказати, яке було пра-
во, треба мати багато тих актів і тоді ційно можна сказати, що та-
ке було правило, хоч і не було б виразно записаної правової норми.
Далі виявляється звичаєве право 4/ в таких збірниках звичаєвого
права як "Руська Правда", бо суспільство відчуло потребу запису
обов'язуючого права й це зробили приватні особи. 5/ Звичаєве пра-
во і до сьогодні живе в народі, особливо в околицях, далеких від
центрів культури, як, наприклад, гірських околицях, в Пінщині, де
люди судяться між собою старим консервативним звичаєвим правом.

Щодо п р и к м е т звичаєвого права, то мусить воно
бути: 1/ відповідне переконанням загалу й відповідати вимогам
моральної натури людини. Звичаєве право покривається часто з
релігійними правилами й має визначений характер релігійно-націо-
нальний / школа національна/. Цей національний характер бачимо в
назвах усіх збірників звичаєвого права "Руська Правда", "Сахсен-
шцігел". 2/ Звичаєве право є консервативне і, базуючися на ста-
ровині, вплив його сягає далеко, в добі литовсько-руського права
знаходимо правну формулу: " ми старовини не рухаємо, а новини не
вводимо". Навіть кожний закон в I. і II. добі, входячи в силу, покли-
кувався на старовину і це найважливіший мотив його обов'язковості.
Як бачимо, в першій добі домінуюче місце займало звичаєве право;
в дальших добах відносини змінюються, і так: в другій добі закон
відсторонює вже звичаєве право, а в третій добі закон виступає на
перший план, відсторонивши зовсім звичаєве право.

До найважливіших причин, чому звичаєве право мусило ус-
тупити перед законом, є 1/ те, що звичаєве право є різне в різних
околицях, бо хоч бачимо в ньому ознаку національну, однак поодинокі
околиці мають різні свої особливості, відмінні погляди на те, що
згідне з правом, а що ні. Висловлює це юридична пословиця: " що
край, то обичай". Якщо настає консолідація держави, то різне зви-
чаєве право не може довго втриматися і уступає перед одноцільним
законом. 2/ Звичаєве право не є точно визначене. Бо саме покли-
кування на старовину і на якісь точно неозначені норми вже те-
пер не вистарчало. Неточність визначення права була причиною, що,
коли держава консолідувалася в тверді, правом означені, форми, тре-

ба було точно визначити право, - що вільно, а чого не вільно.

3/ Зустріч з більше культурними народами мусила також впливати на усталення обов'язуючого в державі права.

На тім закінчуємо перший розділ і переходимо до законодавчих пам'ятників у першій добі.

П. Д О Г О В О Р И.

А. Міжнародні договори.

Між пам'ятниками нашого законодавства згадуємо на першій місці договори тому, що вони є перші писані й установлені законодавчою владою закони. Завважимо, що договори не конче мусять вводити нове право; часто вони лише додавали до старих нові норми, дефінували старі, щоб пізнзав їх другий народ, а часто-густо входило в них чуже право й чужі правні принципи. Як бачимо, договори стали першими пам'ятниками писаного права. Договори виступають у наших джерелах під назвою: ряд, докончане, хрестное цілування, мир, правда.

До нинішніх часів дійшло декілька груп договорів і так:

1/ До першої групи належать ті договори, що мають міжнародний характер і складені з чужоземними державами;

2/ другу групу становлять договори князів між собою, отже, напівзовнішні, напіввнутрішні, зваживши, що всі ті руські князівства, це були окремі держави, тільки слабо із собою зв'язані;

3/ до третьої групи належать договори між князями й народом, що установляли між населенням і князем правні відносини на час князювання даного князя. це були т.зв. "ряди".

Спочатку приступимо до договорів, складених із чужоземними державами. В історії права київської держави є кілька таких договорів. А то: 3 чи 4 договори з греками та кілька договорів з німцями. Між останніми є договори галицьких князів з хрестоносцями. Не будемо займатися всіми, бо договори з німецькими містами складені з північними східньо-слов'янськими землями і їх лишимо на боці, а зате звернемо увагу на договори з греками, бо їх склали київські князі та вони торкалися безпосередньо більше теперішніх українських земель, ніж інших, бо лише ті землі стояли у ближчих торгових зносинах з греками

I/ Договори з греками .

Договорів з греками є 3, чи пак 4. А саме:

1. Договір Олега з 907 року і другий з 911 року. Щодо цих двох перших договорів є певна різниця поглядів, бо одні вважають їх за один, інші стоять за те, що це два окремі договори.

2. Договір Ігора з 945 р.

3. Договір Святослава з 971 р.

Яка причина їх повстання ?

Греки були сусідами київської держави і київські князі мали з ними торговельні зносини. Установити, отже, і впорядкувати права й обов'язки українських купців у Візантії й грецьких на Україні було необхідною справою і тут належить шукати безпосередньої причини складання договорів.

З другого боку правне унормовання взаємин до Русі було для греків корисне, бо треба взяти під увагу, що Русь раз-у-раз нападала на Візантію. Ці договори мали, отже, покласти цьому край. Договір Олега в 907р. не дійшов до нас у повній формі й ми маємо лише зміст його, переповіджений у первоначальному літописові. Інші договори дійшли в повнім тексті. Перший договір є немов вступом до дальших договорів, які були його продовженням або зміною. Правдоподібно був він усним договором, а на це напроваджує вислів уже в другім договорі в 911р. "що дотепер Русь склала багато договорів, але це були усні договори", - "простословесні". Історія цього договору така: Русь напала на Візантію і імператори останньої мусили відкупитися в той спосіб, що з наказу Олега повинні були заплатити на кожного вояка по 12 гривен і дати окуп на всіх князів київської держави. Імператори на це згодилися. Другою частиною договору було впорядкування торговельних зносин; руські купці мали діставати у Візантії утримання на 6 місяців. За те знову Русь не повинна була нападати на Візантію, а далі мусила піддатися заходам, що їх установа Візантія з ціллю, щоб остерегтися перед розбоем розбишак з Русі. До Візантії руські купці мали входити лише через одну браму, мешкати в одній дільниці, не могли входити більшим гуртом як 50 душ і то лише під проводом імператорського урядовця.

Перший договір з 907 р. і другий з 911 р. доповнюють себе взаємно. Другий potwierджує перший, однак є зовсім самостійний. Щодо змісту, то договір з 911 р. містить у собі постанови міжнародного права публічного і приватного. /Приміром постанова, що має статися з майном руського купця, що помер у Візантії/.

Третій, чи пак другий, писаний договір з 945 р. складений Ігорем з візантійськими імператорами Романом, Константином і Стефаном. Причина повстання його була така, що по 30-літнім триванню попереднього договору одна із сторін його зірвала. Здається, зробила це Русь новим нападом на Візантію; нападів цих було кілька і закінчилися вони поразкою Ігора. Однак Візантії було цього забагато, вона хотіла спокою і вислала своїх послів, щоб ці склали новий договір. Ініціатива договору була, отже, з боку Візантії, однак, не зважаючи на це, він був уже в порівнянні з попереднім некорисний для Русі; переможена Русь мусила згодитися на всякі умови. В тім договорі зустрічаємо багато некорисних статей для Русі. Над руськими купцями нагляд має бути вже суворіший; взагалі ж у цьому договорі Русь мусила підкритися волі візантійського права. Та всетаки цей договір був потрібний не тільки для Візантії, але й для Русі, тому дійшло до його складення.

Останній договір з 971 р., складений між Святославом і імператором Цімісхієм; він не має великого значення, бо не містить в собі ніяких правних постанов, а є скорше договором, що переривав між обома державами воєнні дії та повертав мирні відносини. Застанови мось тепер над тим, хто склав ці договори. І так, по грецькій стороні виступали від імені імператора грецькі бояри й урядовці, які складали й підписували договори від імені свого володаря. З української сторони виступають там від імені Олега, чи Ігоря послі, і то послі від князя, і від підрядних князів, і послі-гості, себто купці, що беруть участь у договорах як фахові члени делегації, наче нинішні експерти при дипломатичних місіях. В другім і третім договорі є навіть перераховані імена послів. Самі договори щодо побудови складаються із вступу, де переповіджено коротко історію і причину замирення, по чім слідує статті договору й санкція. Санкція відбувалася в той спосіб, що обі сторони присягали, і то Візантія на хрест, а Русь на Перуна. Другий і третій договори були складені в двох примірниках на грецькій і слов'янській мовах /"двою харатію"/.

Довгий час історики права займалися питанням, чи ці договори автентичні, бо дійшли до нас з літопису вставлені в його текст. Деякі вчені підозрівали, що тексти договорів підроблені. Перший Август Шлецер, що видав первонаочальний літопис, сумнівався про їх автентичність. Навпаки ж, більшість нинішніх істориків доводить, що ці договори автентичні.

Щодо змісту договорів, то зустрічаємо там постанови публічного міжнародного права й приватного. Згадаймо хоч би про постанови на випадок розбиття кораблів при чужім березі, себто про так зване право прибережне /аналогічно як "штрандрехт" у німців у середніх віках/. Русь поводитася тут далеко культурніше, ніж як це було, прим., у німців, де майно з розбитого корабля міг забирати кожний, на чий ґрунт вода добро викинула, в той час, коли на Русі майно таке переходило під охорону держави, доки собі власник свого не відбере. Далі в змісті договорів зустрічаємо постанови про виміну полонених, про видачу злодіїв, крім цього багато постанов із приватного й карного права, що є в більшій частині повторенням українського звичаєвого права.

Свого часу повстав був спір про те, чи в тих договорах є здефінійоване руське право, чи грецьке; одні обстоювали перший погляд, інші - другий, а деякі доказували, що там є навіть принципи і германського права. Сьогодні справа стоїть на тому, що в тих договорах не є виключно чисто-руське, чи інше право, але, що договори містять в собі постанови і візантійського, і українського права; перше виявляється здебільша в постановах державного права, друге - в постановах карного й приватного права.

2/ Договори з німцями.

Через українські землі вже скоро / під кінець XI ст. / перестав вести головний торговельний шлях на Захід, а тим самим перервалася давня торгівля між Подніпров'ям і полуднево-німецькими містами. Лише північно-західні землі київського державного Союзу Новгород, Ісков, а також Полоцьк і Смоленськ, стоять далі в живих торгових зносинах з північно-німецькими містами - Ганзою. Слідом цього повстали торговельні договори, які, хоч не входять істисло в обсяг історії джерел українського права, та своїми дета-

лями мають інтерес і для дослідника історії українського права.

Наслідки зносин українських земель з німецькими обмежилися лише до міждержавних союзних умов, тому, якщо і в цих грамотах знаходимо щось інтересне для історика українського права, то хіба - деякі норми державно-правного характеру.

Однак про обосторонні торговельні договори тут не могло бути мови, бо, щоб притягнути чужих купців на Україну, треба було це робити хіба привілейними грамотами, про які буде мова на своїм місці.

Деякі дані маємо лише про один міждержавний договір з німцями з цього часу, а саме про договір західньо-української держави з хрестоносцями, складений десь у перших роках панування князів Андрія і Льва, себто по 1308р., але перед 1316р., бо грамота князів з цього року згадує вже про договір як про довершену перед кількома роками справу. Цей договір потверджують і пізніші грамоти князя Ірїя з 1325 р. - 1327р., та відновляє грамота того самого князя 1334 і 1335 р.р. Сам оригінал договору до нас не дійшов; лише пізніші грамоти, а особливо дві з 1316 і 1334 р. дають нам можливість усталити форму і зміст договору.

Сторонами, що складають договір, є - по пруській боці великий майстер хрестоносців, що виступає або сам, або через свого заступника в імені лицарського братства; в згаданім договорі з перших років кн. Андрія і Льва таким повновласником ордену виступає комптур Зіггард з Шварцбургу. По українській боці виступає від імені галицько-волинської держави князь і представники боярської ради; ці другі - не як свідки, але як співвиконавці умови, як виходить із грамоти 1334 р. З м і с т о м договору є оборонно-наступальний союз, звернений проти Литви, Польщі і татар. Тривати мав він вічно, "перпетує", аж до відкликання. Інші постанови з браку оригіналу договірної грамоти тяжко встановити. С а н к ц і я договору полягала в тому, що обидві договорючі сторони виставляли собі грамоти, які стверджували власноручними підписами й прикріпленими печатками. З української сторони не тільки князь, але й бояри підписували й прикладали свої печатки. Це - про міждержавні договори з німцями. Про якінебудь договори з іншими сусідами - брак оригінальних актів у джерелах.

Б. Договори князів між собою.

Спинимось тепер коротко над договорами князів між собою. Мали вони метою усталити відносини між певними двома князями та їх землями: Як знаємо, по смерті Ярослава Мудрого київська держава розпалася на окремі дрібні держави. Через це договори, складені між такими двома державами, слід вважати за міжнародні, хоч вони різняться від міжнародніх договорів з чужими державами тим, що містять переважно постанови державного права і - рідко, коли права приватного, а передовсім - про оборонний союз, наприклад, один обов'язується другому не підбурювати проти нього інших князів спільно боронитися проти спільних ворогів та спільно з ним підписувати мир. Зате справи міжнародньо-приватного права не потребували бути вирішуваними договорами, бо в цілім київському союзі обов'язувало одно право й воно такі справи до певної міри вже передбачувало. Форма договорів між князями така сама, як і інших; затвердження відбувається в той спосіб, що обі сторони цілують хрест / звідки й назва "хрестное цілуванє" /, себто присягають.

В. Договори князів з народом і дружиною.

Маємо рівно ж сліди про договори князів з народом; населення, особливо в Києві, виявляло живе зацікавлення у справах своєї землі і в XII ст. зустрічаємо, що народ питається князя, чи не буде він йти на перекір дотеперішніх норм та правних звичаїв, чи не буде робити народові прикрости. З цією метою народ складав з князем "ряд" чи договір. Нагадують вони "пакта конвента", які в Польщі нововибраний король підтверджував шляхті. Народ схопився на віче й укладав угоду з князем, і то в різних питаннях: судів, установлювання княжих урядовців тощо.

Про існування у нас "рядів" з князями маємо зовсім певні відомості, хоч також ні один такий ряд не дійшов у своїй оригінальній формі до наших часів. Причина лежить в тому, що вони були звичайно складувані усно, та під кінець XII р. вже "ряди" з князем склали вже в писаній формі, як це свідчить літописець під 1175р. Ряди з князями - це твір XII ст. і вирости вони на ґрунті недовір'я народу до князів. Під 1146р. Іпатський літопис подрібно записує складання такого ряду київським князем Ігорем Ольговичом з князя-

ми на київськiм вiчу. Князь зобов'язується не робити насильства, рядити по обов'язуючому праву, сам суд судити, а до таких загальних справ додано ще спеціальну, а саме - бажання киян усунути дотеперiшнiх злих тиунiв. Обi сторони ряд заприсягли. Звичай складати ряди поширився в XII ст. на всi українськi землi, а князi, якi добули стiл чи то вибором народу, чи навіть силою, вважають за нормальне уточнити свої відносини до народу рядом.

Так само складали князi договори зi своїми дружинами. Про цей рiд договорiв маємо ще менше вiсток, та такi договори напевно iснували й були, видно, звичайно уснi. Дружина обов'язувалася вiрно князю служити як його воєнна сила, а князь визначував правi дружини i вiдношення народу до неї - "честь iже от князя".

III. КНЯЖІ УСТАВИ І УРОКИ.

В дальшiй черзi мусимо згадати ще про княжi у с т а - в и й у р о к и . Під уставами й уроками розумiємо законодагну дiяльнiсть князя. У цiм перiодi вони грали ще другорядну роль як джерела права, та всетаки виступають вони побiч звичаєвого права вже навіть у X ст. Про Ольгу оповiдає лiтопис, що вона, пiдкоривши деревлян, "iде по Деревстiй землi... уставляюче устави i уроки" / пiд 946р. Іпатського лiтопису/, а про Св.Володимира, що вiн думав зi своєю радою "о уставi земленiм". Так само рiч зовсiм певна, що до складу "Руської Правди" увiйшла цiла низка княжих урокiв i уставiв, про що на своїм мiсцi ще буде мова.

Повстає тепер питання, чи є яка рiжниця мiж уроком i уставом. Урок походить вiд пня "рек", отже "оректи" або "уректи" а устав - вiд уставити, також "установити". Встановити рiжницю мiж одним i другим твором княжої законодагної дiяльнiсть доволi тяжко, а то тим тяжче, що до нас не дiйшов нi один урок у своїй оригiнальнiй формi, а тi церковнi устави, що їх маємо, теж не дiйшли до нас у своїй первiснiй формi, та й автентичнiсть їх поважно захитана.

На пiдставi того матерiялу, яким розпоряджаємо, особливо з цих урокiв i уставiв, що ввiйшли до складу "Руської Правди", можна б вивести такi загальнi правила. Уроки завсiди стосуються по

з інших уставів з-поза українських земель мав значення для нас Устав Всеволода, новгородського князя, десь з 1136р., та-одинокий певний щодо своєї автентичности Церковний Устав кн. смоленського Ростислава Мстиславовича з 1150р. Особливо його детальні постанови про церковну десятину мають велику вартість і для історії українського права.

IV. Юридичні грамоти.

з першої доби залишилося нам небагато грамот юридичного значення; число їх не доходить і до двох десятків та й з них більшість має так поважно захитану автентичність, що користатися ними як джерелами українського права не можна ніяким способом. Це стосується особливо до цілої групи правдоподібних фальсифікатів, знаних під назвою Львових грамот. Із грамот дещо певнішого походження є 6-7 грамот, які можна зачислити до пам'ятників і джерел історії українського права. Належить тут грамота кн. Мстислава Мономаховича з 1130р., сумнівної автентичности грамота кн. Івана Ростиславича Берладника з 1134р. чи 1144р., дві передсмертні грамоти кн. Володимира Васильковича, волинського князя, з 1287р., дві привілейні грамоти кн. Андрія галицького з 1320р. і грамота останнього галицько-волинського князя Юрія Тройденовича з 1339р. Як сказано, грамоти Льва не можна вважати за джерела українського права хоч би тому, що якраз їх автентичність оспорюють з тої причини, що вони містять такі правні постанови, які рішуче не могли мати місця на Україні вже в XIII сторіччі.

Із решти нечислених грамот більшість з них є змісту публічно-правного, лише зміст першої та частинно останньої має характер приватно-правний. На першій місці треба згадати дві передсмертні грамоти Володимира Васильковича з 1287р. Щодо свого правного характеру стоять вони на середині міжрядом / умовою / з іншим князем, - про такі договори вже була мова, - і тестаментом; літопис зве їх навіть рядом. Першою - Володимир установає своїм генеральним спадкоємцем у волинськiм князiвствi Мстислава Даниловича, другою, - яку заповів у першій, призначає легати для своєї жінки, додучаючи їй від його імени подбати про монастир св. Апостолів і їх прийняту дочку Ізяславу. Обидві грамоти вміщені в тексті літопису, хоч здається, що не в повнім тексті, бо бракує кінець одної й другої грамоти, а саме немає підпису Володимира і свідків,

себто потвердження грамот. Та вже за життя Володимир зажадав узнання цих передсмертних грамот і їх записання, що надає тому тесмаментові характер договору, "ряда". Автором грамоти є сам князь Володимир, що сказав її записати своєму писареві Федорові в присутності свідка - володимирського єпископа Євгенія.

З м і с т . Мстиславові Даниловичеві передає кн. Володимир своє волинське князівство, залишаючи для своєї княгині місто Кобринь і ще деякі села на правах служебного князя. Це значить, що, крім побору загального ополчення і татарської данини, не побирав з цієї волости ніяких державних доходів ані чинить, та не мішався у її адміністрацію та судівництво. Сублегатором був монастир св. Апостолів і прибрана дочка Володимира, Івяслава, про яких мала подбати княгиня. Як бачимо, зміст - переважно публічно-правного характеру. Зате до міжнародного-приватного права відносяться три інші грамоти: одна Івана Берладника з р. 1134 чи 1144 р. і дві грамоти Андрія з 1320р., якими князі надають торгові привілеї чужостороннім купцям. Автентичність першої сумнівна, двох других - певна. Автором першої є сам князь, другі дві видає князь у порозумінні та за згодою боярської ради, яка також грамоти потверджує; з огляду на боярський характер галицько-волинської держави, це явище зовсім ясне. Змістом усіх трьох грамот є торгові пільги для чужосторонніх купців; грамота Івана Берладника звільняє чужих купців від оплат складового та за транзитний перевіз товарів через Галац, Галич над Дунаєм; князь Андрій звільняє торунських купців від усяких митних оплат в галицько-волинській державі, а краківських - від двох третіх дотепер побираних оплат. Крім цього, він зобов'язується звернути купцям обох міст всі заподіяні шкоди в його державі у відповідній висоті їх вартості і то, торунським купцям за доведені шкоди, хто би їх не заподіяв, а краківським - лише за dokonані шкоди, заподіяні державними урядовцями.

Частинно публічного, а частинно приватно-правного характеру є грамота Юрія Тройденовича, останнього галицько-волинського князя на сяніцьке вйтівство для Бартка зі Сандомира з р. 1339. Публічно-правне значення цієї грамоти полягає в тому, що цією грамотою надано тим самим Сянокові міське магдебурзьке право. До того це - перша документальна вістка про надання німецького права якійсь оселі на західній Україні. Надавцем грамоти є сам князь;

чому не бере участь тут і впливове боярство, - тяжко сказати. Може тому, що це надання має характер приватного надання на добрах князя.

Форма. Грамота у вступі має примітку, якою князь стверджує, що видає її вповні свідомо й добровільно, а при кінці - ствердження, що її ніяким способом не скасує. Грамоту завершує підпис і печатка князя.

Зміст інтересний тим для історії українського права, що дає нам відомості про обсяг і прикмети німецького магдебурзького права, що під кінець існування західньо-української держави почало поширюватися на її території. Надання німецького права має тепер все ще характер приватного надання для якоїсь особи вїтївства - "скультеція" - /звідси потім латинську назву вїт "скультетус" переведено на польське "солтис"/. Таке вїтївство у Сяноці з повним правом і юрисдикцією за німецько-магдебурзьким правом діставав тепер цей Бартко із Сандомира. Які ж права набував він згідно з німецьким правом? Він здобував: 1/ право суду над жителями Сянока й одну третину судових оплат і грошових кар; далші дві третини йшли на князя; 2/ на власність - сяніцький ринок з правом використовувати його як хоче; 3/ на означенім півмилевім просторі довкруги території міста кожний 6-ий лан і повне право полювання і риболовлі, особливо експлоатування Сяну, належить до вїтїта; 4/ решту ланів дістають жителі з 15-тилітньою свободою від податків, після чого платять 16 грошей від лана річної данини, з чого 1/3 йде для вїтїська; 5/ цілий округ міста на магдебурзьким праві Сянока видучений з-під всякої державної адміністрації й судівництва; 6/ вїтїт може своє вїтївство кожного часу продати. Отсе, зміст німецького права, наданого Сянокові й зміст Юрієвої грамоти.

Залишаються ще грамоти приватних даровин; такою є грамота Мстислава Мономаховича з 1130 р. Надавцем є сам князь. Форма звичайна грамот з цього часу; зачинається наведенням імени автора, по чім іде зміст і завершує її звичайно заклинання тому, хто порушив би цей правний акт. Змістом є даровизна одного села з данями й судовими грошовими карами, далі - 25 гривен осіннього дарового "полюдія" і "блюдо" тягару 30 гривен срібла Юрієвому монастиреві з обов'язком моїтися по його душі. Судових актів не залишилося нам, на жаль, ніяких, крім тих рішень, які в характері уставів увійшли в склад

"Руської Правди". От - перегляд наших юридичних грамот із цього часу.

У. Рецепція візантійського права.

Під рецепцією права розуміємо вплив чужого права на місцеве. Його наслідком є, що або в дане місцеве право входять цілі частини чужого права, збагачуючи його новими правовими поняттями, або - модифікують відповідно обов'язуюче національне право. Народ культурно нижчий користує з правової культури вище стоячого сусіда. Це рівно ж діялося на Україні, коли наша держава увійшла як у матеріальні, так і в духові взаємини з культурнішою Візантією, особливо з хвилиною прийняття християнства. Взагалі християнство на полі права викликало у нас великий переворот.

1/ Наше звичаєве право мало багато понять, що стояли в суперечності з християнськими поняттями, як: розвід, многоженство, неложництво тощо, й прихід християнства модифікував його.

2/ На Україну приходять духовенство з своїми церковними канонами та своїм окремим судівництвом, що не хотіло підкоритися звичаєвому праву, але принесло з собою готові збірники як церковного, так і світського права.

Денеде такий стан привів би до цілковитого занепаду місцевого правового життя; у нас не дійшло до цього через консерватизм слов'янського елемента. Мала місце лише легка рецепція візантійського права і введено бракуючі закони, яких вимагало життя. Очевидно, що черпано їх з візантійських правових понять.

А прийняття чужих правових засад вимагало практичне життя, бо під церковну юрисдикцію підпадали не лише всі християни в деяких справах, але також - т.зв. церковні люди в усіх справах як цивільних, так і карних. По якому праву мав церковний суд судити ці справи? Річ природна, що судив по своєму візантійському, бо вищі духовники ще довго у нас були переважно греки. Ці заходжі церковні судді як би, навіть, хотіли, - не знали нашого звичаєвого права. От через що поява християнської ієрархії на Україні була хвилиною появою й візантійського права.

Наші церковні устави, що устанавляють церковне судівництво, не згадують навіть - в який спосіб має воно відбуватися, які

кари мають визначуватися за відповідні провини; **мусимо**, отже, догадуватися, що навіть князі - автори уставів - розуміли, що тут будуть застосовані постанови візантійського права; зрештою зустрічаємо місце в уставах, де сам автор покликується на номоканон, як одинок компетентний у цьому бути правовою нормою, а установляти в цьому напрямі щось нове навіть не вважає себе компетентним.

Одні збірники візантійського права набрали у нас правової сили без ніяких змін, другі - або самі пристосувалися до місцевого слов'янського права і аж у такій зміненій формі набрали обов'язкової сили, або - лише впливали на норми українського звичаєвого права.

До вповні реципованих збірників візантійського права належить на першій місці **Н о м о к а н о н**. Під Номоканоном розуміємо збірник церковного права, уживаний у Візантії. В його склад увійшли, з одного боку, правила Апостолів, Отців Церкви, вселенських соборів - звані канонами, з другого боку, - численні закони, видані візантійськими імператорами в церковних справах /номой/, звідси й назва " номоканон ", або по-слов'янські "законоправила". У Візантії було відомо два номоканони: I/ Івана Схолястика, що повстав у Антіохії приблизно в VI ст. , другий - складений десь у VII ст. і потім виправлений Фотієм, звідси і назва номоканон Фотія. Номоканон з'явився у нас зараз по прийняттю християнства, спершу в перекладі по редакції Івана Схолястика. Номоканон Фотія появився у нас приблизно аж у XIV ст. Разом з номоканоном прийшли до нас й інші світські збірники візантійського права, але вони обов'язували лише в церковних судах, та й то з деякими змінами, згідними з духом українського звичаєвого права. До тих збірників належить:

а/. збірник під назвою "Еклога" - "Ізбраніє законів" - вибір прав, складений з наказу візантійських імператорів-іконоборців. Збірник цей містить багато норм звичаєвого права тих народів, що ввійшли до складу візантійської держави, та значно відходить від засад римського права, зкодифікованого Істиніаном. Був це властиво офіційний підручник для правників -суддів у Візантії в VIII. і IX ст.

Еклога ділиться на 18 статей, які щодо змісту містять норми приватного права; лише 17-та стаття містить постанови кримінального права, 18-та трактує про розділ воєнної добычі. В перших 16-ти стат-

тях є мова про даровизну, наслідство, свідків і т.п. Еклога була поширена і на слов'янській мові й носить назву - "Главизн" царей Лео-она й Константина.

б/ Другим таким збірником був "Прохерон", офіційний збірник, складений імператором Василем Македонським. Цей підручник прав повстав під кінець IX ст. і мав більше претенсії до близькості до кодексу Істиніяна ніж попередній, бо спирається головню на грецько-римський праві. Має він 40 статей і змістом своїм та укладом є подібний до Еклоги, бо перші статті говорять рівно ж про подружжя, спадщину і т.п. 39 стаття містить карні постанови, 40-а говорить про поділ воєнної добичі.

ці два збірники були офіційні у Візантії.

Є у нас теж неофіційні збірники, вже не чисто грецького, але напів слов'янського походження. До них належать:

в/ закон судний людем, званий помилково судбником царя Константина. Це правний збірник, складений для полудневих слов'ян / болгарів і сербів/, приблизно в IX ст.; у нас був доволі поширений.

г/ змістом споріднений з візантійським правом, але місцевого походження являється другий неофіційний збірник, а скорше компіляція, під назвою "Книги законнія". Цей твір, що повстав у нас, дає доказ як далеко сягало у нас коріння візантійського права. До складу цієї компіляції входять інші кодекси та вищеназвані збірники, головню ж його частину займає "Номоєгеоргікос". Це - закон рільничий з III ст., помилково приписуваний Істиніянові. Компіляція "Книги законнія" складається з 4 частей, а саме із згаданого рільничого закону, 2/ законних книг / про кари/, 3/ про розвід і 4/ про свідків. Цей збірник містить в собі постанови приватного й карного права, був поширюваний і часто входив у склад інших, уживаних на Україні збірників, як номоканон і "Руська Правда".

щодо рецепції візантійського права, то треба сконстатувати, що її дуже зручно пристосовувано, бо з візантійського права входили в наше право цілі статті, котрих у нашій праві бракувало; інші ж пристосовувалися до нашого звичаєвого права. Переклад візантійсько-правних понять на слов'янську мову натрапляв на великі труднощі, бо у Візантії були правні інститути, яких наше нерозвинне звичаєве право не знало. Так, наприклад, у Візантії знали платню урядовцям, якої у нас не знали; при переводі поняття "платня уря-

довця" вийшло у нас " честь і власти, іже от князя", поняття, зачерпненого із дружинного ладу, бо, як знаємо, княжі урядовці свобідного походження не брали платні, лиш діставали від князя в доказ узнання чести якусь посаду; інша річ, що така честь не була лише абстрактною честю, бо бояри тягнули з таких посад значні доходи.

Таку ж саму трудність справляє переклад поняття державного скарбу, бо в нас у першій періоді скарб князя був заразом державним, а навпаки державний скарб був приватною касою князя. В візантійській праві було виразне відріжнення між приватним і публічним скарбом; у нас ці поняття перекладено виразами " скарб загальний" і "скарб коло князя", що не віддає належно оригінального грецького змісту. Поняття - "фальшивників монет" віддано фразою: "списавші лживу грамоту", що теж не відповідає первісному поняттю.

Візантійське право ввело у нас чимало нових правних норм, передовсім з обсягу приватного права і то деякі помітно в дусі римського права.

Рецепціане візантійське право збагатило українське право новими правними поняттями, а через поширення по Україні чужих збірників права, право уодностайнилося. Бо треба вказати, що досі кожна земля мала своє звичаєве право, кожне плем'я на Русі мало свій обичай, щойно введення чужих збірників і рівночасно поширення з ними "Руської правди" як збірника українського права надало цілій київській державі одне право, спільне для всіх земель. Все таки на Заході рецепція чужого, римського права оставила по собі глибші сліди, ніж у нас: приміром у Німеччині римське цивільне право зовсім витіснило германське цивільне право.

У нас рецепція чужого візантійського права так сильно не позначилася, а зміни були лише незначні і то тільки необхідні. Завлечити це треба сильному прив'язанню слов'янського елемента до свого звичаєвого права й консерватизмові українських племен.

УІ. Руська Правда.

Заквершення правного життя наших предків у першій добі, немов найяснішим висловом їх правної діяльності, що подає цілу систему обов'язуючого права на Україні, є "Руська Правда". Під "Руською Правдою" розуміємо ряд збірників, що повстали в XI. і XII ст. на

основі обов'язуючого звичаєвого права, княжих уставів і рецепованого чужого права. "Руська Правда" дійшла до нас у багатьох списках. Перший відкрив її в р. 1738 Татищев у Новгородському літописі. Спочатку на це не звернули докладнішої уваги, а навіть пам'ятники не видрукували, хоч Татищев предлєжив його петербурзькій Академії наук. щойно в р. 1767 Август Шлецер видав цей рукопис. До сьогодні відкрито багато рукописів "Руської Правди": знавець археограф Строев нараховує їх на три сотки. Повстає питання про походження "Руської Правди": чи це офіційальний збірник, чи приватний. Один і другий погляд мають своїх прибічників. Давніше панувало переконання, що "Руська Правда" - це офіційальний збірник права й приписувано його Ярославові Мудрому; а далі, що цей збірник був доповнений працею інших князів, передовсім кн. Володимира Мономаха. Цю гадку висловлювали давніші російські вчені, а прилучувалися до них і інші / чехи/. Як аргументи подавали вони, що: I/ заголовки у багатьох списках "Устав Ярослава", "Суд Ярослава Володимирича" доводять до переконання, що "Руська Правда" є твором Ярослава й офіційним збірником.

2/ Другим аргументом, що промовляє за офіційністю "Руської Правди", є згадка в первоначальнім літописі, що в 1016р. по війні Ярослава з Святополком, Ярослав Мудрий, відпускаючи полки новгородського ополчення додому, "списав правду й дав новгородцям, котрі йшли до дому". Цей аргумент найбільше їх переконує. Та противники офіційності цю літописну вістку не вважають такою важливою, бо, мовляв, воли йде про новгородців, то їм мусив би був дати Ярослав якісь привілеї, а не "Руську Правду", що є звичайним збірником права. Однак цей закид не є дуже переконливий, бо давніше саме списання права вважалося за добродійство з боку володаря; писане право забезпечує бідніших перед насильством заможних, прим. греки дуже поважали за саме кодифікування законів навіть Дракона, а потім Солона. Історія повстання права XII-и таблиць у Римі теж саме підтверджує.

Другі вважають, що "Руська Правда" не є офіційним збірником, і цей погляд поділяє сьогодні більшість істориків права, як Сергієвич, владимірський-Буданов і другі. Вони кажуть, що:

I/ "Руська Правда" є приватним збірником і мала обов'язуючу силу, бо іншого такого збірника не було, а як доказ підносять те, що вона не мала санкції законодавчої влади.

2/ "Руська Правда" дійшла до нас у різних списках, що свідчить проти її офіційності.

3/ Коли б писав її Ярослав Мудрий, то зачинав би способом, прийнятим у грамотах: "В ім'я Отця і Сина і т.д.", під час, коли тут нема цього, а текст відразу зачинається постановами "убієть муж мужа" ... Це вказувало б, що збірник писала якась третя особа.

4/ В тексті все переповідається в третій особі, а не в першій. Прим. нема: "Я, Ярослав, постановляю і т.д.", або не так, як стрічаємо на вступі так званої правди Ярославичів: "по смерті Ярослава зішлися сини його і урадили ..." ,але було б: "ми, Ярославичі Мзяслав, Святополк і т.д. урадили" ...

5/ "Руська Правда" не може бути обов'язуючим офіційним кодексом, бо містить у собі багато постанов не правничих, наприклад, стрічаємо там обчислення приплоду скота за рік, два, десять і т.д. А це обчислення, яке там стрічаємо, мало бути практичною таблицею при відшкодуваннях за украдений скот. Наводять ще й багато інших доказів, з яких виходило б, що "Руська Правда" походить від приватних осіб.

6/ Вкінці противники офіційності "Руської Правди" підносять і те, що такі збірники права є у всіх народів і походять майже всюди від приватних осіб / у німців, чехів/, а до того цілий уклад пам'ятника промовляє за тим, що він є неофіційним збірником.

Є багато прихильників одного й другого погляду й справа офіційності "Руської Правди" досі ще не вирішена.

До нас дійшла "Руська Правда" в багатьох списках і кількох редакціях. Розуміється, що в поодиноких списках, як звичайно при переписуванні, повстають часто помилки, тому всі списки різняться між собою, хоч неоднаково. Одні відбігають більше від основного тексту, другі менше. Тому під редакцією розуміємо всі списки подібного змісту, немов теперішнє видання книжки; приміром, книжка в 4-х виданнях, а кожне видання є змінене, зате кожний примірник зособна - це в часі писаних книг список.

Списків "Руської Правди" нараховують до 300, а редакцій три / інші начисляють 4, а навіть лише дві/.

Щодо списків, то вони з'являються в товаристві інших видань, наприклад, часто в товаристві перекладу Номоканона, літопису і то найчастіше Новгородського, в товаристві інших збірників, т.зв.

"Мірила Праведного" та збірників духовних поучень і т.п.

з якого часу походять поодинокі списки, пізнаємо по письмі, а саме по його палеографічних прикметах.

1/ найстарший список - це т.зв. синодальний з XIII ст., який знайшли в т.зв. Кормчій Книзі. Знаходиться він сьогодні у синодальній бібліотеці в Москві, звідки й назва.

2/ Другий список щодо старини - це Пушкінський, походить з XIV.ст.

3/ Третій академічний список походить з XV.ст., однак, редакційним походженням, себто укладом, він найстарший і для правних дослідів має чи не найбільше значення, бо в нім переховані найстарші норми нашого звичаєвого права.

Списки "Руської Правди" можна теж поділити за надписами; одні мають довші заголовки, інші коротші.

Щодо розмірів списки "Руської Правди" діляться на 3 групи: 1/ короткі списки, в яких число статей або розділів виноситься около 40. Взірцем цієї групи списків є список академічний, має він 43 статті.

2/ Списки ширшої редакції, що мають понад 100, однак не більш як 135 статей.

3/ вкінці списки середні, щодо розмірів, які мають около 60 статей.

Відносно порядку, зустрічаємо в збірниках "Руської Правди" порядок 1/ хронологічний і 2/ систематичний.

Перший порядок полягає в тім, що різні статті слідуєть одні по одних без зв'язку, лише в хронологічному порядку, прим., так як автор ними користувався; систематичний порядок полягає на відповідній уміщенні статей в такому порядку, що одна є в логічному зв'язку з другою. Як сказано, змістом списки відступають одні від других; одні списки є коротші, інші довші. Беручи під увагу всі списки щодо їх змісту, можна поділити їх на три групи, або редакції, другі багатьом дві редакції, треті аж чотири. Найбільше істориків права вважає, що всі списки треба поділити на 3 редакції.

1/ Коротка редакція: належать тут коротші списки, в яких число статей не перевищує 43 статті. Взірцевим списком цієї редакції є академічний список.

2/ Ширша редакція: є переробкою коротшої, її розширенням і продовженням; як взірцеві належать тут списки синодальний і карам-

зинський.

3/ Середня редакція: є вона скороченням ширшої й тому не має більшого значення, бо в інших списках маємо ширший зміст щодо повноти і старший щодо походження. Списки цієї редакції мають коло 60 статей.

Ад I/ Щодо повстання цих редакцій, то перша повстала з кінцем XI ст., а перша частина другої редакції - в половині XII ст. друга частина під кінець XII ст. або на початку XIII ст. Про третю редакцію не можна сказати й усталити, коли вона повстала. На всякий випадок вона пізніша, мабуть аж з XIV ст.

Перша редакція складається з 43 статей, з яких перших 17 походять з часів Ярослава Мудрого, останніх 26 з часів Ярославичів /Ізяслава, Всеволода/, для того першу частину названо "Правда Ярослава", а другу - "Правда Ярославичів".

Ширша редакція - це систематичне оброблення цілої "Руської Правди" першої редакції, доповнене княжими уставами з XII століття. Переглянемо "Руську Правду" в першій /коротшій/ редакції. Складається вона з двох частин мабуть колись окремих збірників.

Перший збірник, "Правда Ярослава", обіймає 17 статей. Що цей збірник був закінчений перед 1054 р., тобто в першій половині XI століття, знаємо звідси, бо там говориться лише про різні постанови Ярослава, зате про інших князів нема згадки. Крім цього один з уставів, виданий під кінець життя Ярослава Мудрого, не увійшов у склад першої частини, але міститься вже в "Правді Ярославичів" / устав про платню для судових урядовців /; стаття 17-а є останньою в "Правді Ярослава", а що Ярослав Мудрий помер у р. 1054, то перша частина "Правди Ярослава" повстала перед тим роком, бо в протилежному разі і цей устав Ярослава був би увійшов у склад "Правди Ярослава", а не "Правди Ярославичів".

Порядок тут вжито систематичний, а не хронологічний. Усе, що автор уважає обов'язковим правом, записав він в один курс; на першій місці кари за забиття, потім кари за менші проступки, як скалічення, далі кари за образу, вкінці - за порушення чужих маєткових прав і т.д. Автор йде тут від найбільших до найменших провин.

За змістом, перші статті трактують про вбивство, про право помсти. З цього останнього бачимо, що ця частина "Руської

"Правди" найстаршого походження, бо інші редакції не говорять вже про право помсти, яке, як інститут звичаєвого права, знесено вже на початку XI ст.

Другий збірник, що входить до першої короткої редакції, це "Правда Ярославичів". Повстала вона перед кінцем XI ст., що згадується виразно в тексті / що по смерті Ярослава Мудрого сини зійшлися і установили ... / та що доводить та обставина, що нема тут згадки про устава Мономаха, які є вміщені в інших редакціях. / Мономах виступає в першій половині XII ст. /.

Цей збірник складений без ніякої системи лише механічно, зложений і то в хронологічному порядку.

Відносно змісту говориться тут про різні справи; справи карні, охорону особових прав маєткових і т.д. Збірник цей, що є властиво доповненням до "Правди Ярослава", зносить уже право помсти й заступає його грошовими карами / вири /. Між іншими мова там про підпал, участь у крадіжці і т.д.

Втім збірнику помітна вже різниця між поодинокими клясами вільного населення. Він змінює дотеперішнє право, бо робить різницю між княжими людьми й іншими; виступає тут, отже, клясова різниця, оперта на значенню цієї кляси в державі й їх маєтковій силі, бо за вбивство княжого чоловіка платиться тепер уже 80 гривень кари, а за звичайного 40 гривень; в "Правді Ярослава" ця різниця невідома.

Ад 2/ Ширшу редакцію можна поділити також на дві частини.

а/ Перша обіймає "Правду Ярослава", "Правду Ярославичів" і всі княжі устава до Мономаха /включно/. Цей перший збірник ужив автор систематично, в річовому порядку, а норми є більше узагальнені. Повстав він не пізніше як зі смертю Мономаха /ум. 1125р./.

б/ Друга частина є механічним доповненням дальших княжих уставів, узагальнюваних, та постанов, зачерпнених з інших збірників передовсім з візантійського права.

Таким способом перша частина походить з першої половини XII ст., друга з другої половини XII ст., однак не пізніше як з XIII ст., бо з 70 років XIII ст. маємо вже найстарший список цієї редакції, т. зв. синодальний. Перша частина має дуже гарну систему, що свідчить про справжню ерудицію автора; зустрічаємо тут різницю між наміреним і сповненим злочином. Тут бачимо також вплив візантійсько-

го права, приміром, постанови, що холоп не відповідає за свої провини, лиш його господин/ засада римського права/. Ця редакція узагальнює подрібні правничі випадки першої редакції, бо в інших старих редакціях подибуємо багато подрібних випадків, наприклад, в короткій редакції є ще мова про кару, накладену на Дорогобужців за вбивство старого конюха кн. Ізяслава, тут говориться вже лиш загально про кару за вбивство княжого мужа. І це свідчить про правничу освіту автора цієї редакції.

Застановімося, звідки автори цих збірників черпали матеріал і який це був матеріал.

В першій мірі належать тут: 1/ акти практичного судівництва, отже, судові акти й звичаєве право.

Ці два роди джерел підпадають властиво під одне право, звичаєве, бо практика в княжих судах тепер опиралася майже виключно на звичаєвим праві.

2/ Другим важним джерелом, з якого черпали автори "Руської Правди", це законодатна діяльність князів, княжі устава, яких автори нам звісні.

3/ Великий вплив на уклад "Руської Правди" мало візантійське право / Еклога, Прохерон, Книги законні/.

Заходить далі питання, який є характер тих норм, що це за право містить "Руська Правда"? Одні стоять на становищі, що це норманське право, та доказів на це навести годі. Необгрунтований також погляд, що це є германське звичаєве право, або, що "Руська Правда" стоїть під сильним впливом поглядів інших слов'янських народів. Сьогодні загал істориків права признає, що "Руська Правда" передає нам руське звичаєве право і то правні погляди київських полян. Буданов каже, що колискою права "Руської Правди" є Подніпров'я і тому воно належить до українського народу, що є автором цього права.

Щодо значення "Руської Правди" в історії нашого права, треба ствердити, що вона є головним твором, де зібрані правні погляди українського народу в першій добі, є немов підручником пізнання цілої правної системи, пануючої в київській державі. Той, хто хоче студіювати історію українського права цього часу, мусить зачати від "Руської Правди", яка побіч системи нашого правного життя дає нам також можливість студій прогресивного розвитку юридичних поглядів серед українського народу. Правні погляди "Руської Правди" відбили-

ся відгомони так у наших правних пам'ятниках другої доби, як і в пам'ятниках цього часу, споріднених з "Руською Правдою"; так у "Псковській Судній Грамоті", як і в других пам'ятниках вічевого законодавства Новгороду й Пскова. Та над ними не будемо ватримуватися, бо вони не є власністю українського народу.

На тім закінчимо огляд джерел першої доби.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПРАВА В І ЗЕМСЬКІЙ ДОБІ.

О Г Л Я Д передісторичних часів.

У слов'ян у прастарих часах, що попередили повстання держави, найважливішим з'єднуючим фактором була родова організація.

Слов'яни походять від арійців.

Слов'яни були вже в початках УІ.ст. на тих місцях, де тепер живуть із своїми родовими організаціями.

У полудневих слов'ян - найменшою організаційною клітиною був родовий союз, званий "з а д р у г а". Тут сини і внуки мешкали разом. Члени "задруги" звалися "задругарі". Задруга має неподільне майно. Перший головний дім є осередком, де сходились на нараду. щоб бути членом задруги треба бути спорідненим по батькові. Чужий може увійти лише тоді, як буде прийнятий, і зветься "пришелец". Коли рід вмирає і приймають когось, наприклад до дочки, то такий приймак називається "прижененик". Спільне добро зветься "очевіна". Голова називається "домачін", це найповажніший член родини. Спільно працюють. Коли домачін, умираючи, не назначив свого наслідника, то його наслідника вибирають збори, про право наслідства без вибору нема мови. Право помсти обмежене на цілу задругу. Кілька задруг творять "братство". Кілька братств творили т е р и т о -

рі я л ь н у о д и н и ц ю, звану " ж у п о ю " .

У чехів подібна до задруги одиниця зветься - громада - сполек. Підстава - зв'язок родовий, на чолі стоїть староста, званий також кметь. Він призначає свого наслідника, при несподіваній смерті вибирає його громада, є теж спільність маєткова, але вже й тенденція до ділення. Така громада мешкала в спільній мешканні, довкола головного родового дому. Вищою одиницею було " п л е м " я", начальником - " ж у п а н ". Плем"я не має спільного маєтку, в"яжуть його тільки інтереси оборони. Осередком " г р а д " - місце охоронне, місце політичного й релігійного життя.

У поляків найнижчою родовою одиницею був " р у д ", зложений з 4-5 родин, зв'язаних спомином спільного походження. Вони мешкають разом, спільно управляють ріллю, спільно бороняться. Рід заселявав разом якусь околицю. Звідси то задержалися патронімічні імена та назви осель як " Мацейовіце " і т.п.

Начальник роду зветься " староста ". Він був не обов'язково найстарша особа, призначав його попередник. Про загальні справи рішало " віче ", голоси старших мали більше значення /рішальний голос/

Рід вирішував справи господарські, право помсти або приймав поголовщину, право покори, коли не хотів виконати права помсти. Польський інститут покори полягав на тім, що вбивник клякав під меч, а голова роду вибачав йому. Вищою організацією було " о п о л е ", вже територіальна одиниця, в яку входило кілька родових одиниць. Власть над ополем була колективна. Родова організація полагоджувала справи приватно-правні, а ополе справи більше публічного інтересу. Складало воно спільну данину на племінну організацію /військові цілі/ й податок цей називався також " о п о л е ". Його плачено - ін натура. До ополя належали справи охорони приватного майна, справи карні, охорона особистої безпеки, воно відповідало теж за всіх своїх членів / за трупа відповідали всі, або відводили слід до іншого ополя або роду і той мусив платити поголовщину/.

Племінна організація обіймала 50 і більше ополь. На чолі стояв князь "ксьонже", побіч племінна рада, до котрої входили представники родів. Князь не був залежний від віча й воно мало вплив більше моральний. Найважлишим обов'язком була оборона військова. Осередком племені був " г р у д " - місце укріплене / чи були менші оборонні місця, не знаємо/.

польський народ в етнографічних границях складався з 5 племен: Белькополяни, поляки коло Гнезна, лончани, кувяни й мазовціани.

Великороси. Роди мешкали в маленьких селах в 2-3 загороди, звані "дворищами". Провідник дворища звався "старішина". Вели спільну господарку. Вища організація - це пізніша "волосна община", що декуди носила назву "погост" або "потуг". Завданням її було публічна безпека, опіка над ґрунтами / історія застає вже поля поділені/. Спільні ґрунти у волості називалися "угодія". Головою волосної общини був староста й побіч нього представники волості - "добрі люди". Кожна волость була осередком релігійного життя / по заведенні християнства одна парохія/.

В великоруських територіях, де переважав республіканський чинник / коло Новгороду/, така організація називалася, як згадано, "погост". Що означає це слово - певно не знаємо, правдоподібно церковне подвір'я, де з'їжджалися гості-купці, що вказує на те, що одиниця погостна була й одиницею церковною /релігійною/.

Дослідники російського права зв'язують стару общину - погост з новою, яка немов ^{то}зближена до комунізму. Однак щодо цього гадки поділені. Історик Павло-Сільванський твердить, що стара община не має нічого спільного з новою, що повстала доперва в ХУІІІ столітті.

Вищою одиницею від погостної общини є племінна організація. Її оборонним осередком був город. Племена, що зложилися на етнографічну Великоросію, були: кривічі /частина Смоленщини/, вятичі /горішня Волга/, словіни /республік. елемент Новгороду Вел./ та інші племена фінського походження.

У К Р А Ї Н А.

Родова організація.

На початку історичного життя маємо на Україні лише сліди родової організації, що була розвинена вже в передісторичних часах.

"Новість временних літ" згадує про українське плем'я полян в околиці Києва, що у них були роди: "Полянном ще живущим і

владіючим кожде родом своїм".

Р о д и. Іде тут про слов'янську родову організацію, що була переходовою стадією до організації держави. Вона вповні подібна у нас до південно-слов'янської задруги. Підставою, що в'язала членів в одну цілість, є походження від спільного мужеського предка, мав тут також вплив і релігійний зв'язок. Ширша родина зветься родом. Рід складався в кількох родин і до нього належали кривняки до 4-5 ступня. В передісторичних часах рід складався з більше родин потім зменшувався, бо родини ділилися. Та спільна господарка дійшла аж до історичних часів. Не було мотиву до індивідуалізації родової власності, бо було досить поля. Рід працював разом. Начальник роду "старшина" або старець розділював працю і рядив у порозумінні з дорослими мущинами, що збиралися в домі старости. Останки такого родового устрою стрічаємо ще в XVI ст. Навіть у XVII ст. існують іще на Україні "дворища", як більші господарства. В такому дворішці ґрунт, щоправда, поділений, однак його поодинокі члени не уважаються правними посідачами господарства, тільки уживачами. Подібна організація т.зв. " с я б р і в щ и н а ", "посябрина" збільшилася на Лівобережжю до XVIII ст. Сліди такої господарки знаходимо й у нас, у бойків, верховинців /наприклад, спільне вживання лісів, толок/. Так само на Поліссю заховалося багато прастарих форм спільного землеволодіння.

Існування спільного родового устрою у нас безсумнівне, організація родова переходить на порозі історичних часів у територіальну. Рід розбивається поволі на відноги, які кажуть розділяти між себе ґрунти. "Руська Правда" застає вже розбитий рід на відноги. Відноги роду зв'язані тепер територією і традицією спільного походження. Сіножати, ріки, ліси залишилися довгий час спільними, дворіща задержались подекуди ще й дотепер.

Територіальна з'єднаність і традиція колишнього кривного зв'язку перетворюють рід у громаду. / Під селом розуміється в тім часі що інше, а саме двір/. Громада звалася "верв" /польське "ополе"/. Це інституція зовсім українська. Слово "верв" походить правдоподібно від шнура / веревка/; границі громади від себе міряно, мабуть, шнурком. Але є й сумніви щодо такого пояснення, бо в старих часах не міряно так точно границь. Інші виводять зв'язок слова "верв" від чого іншого. В англійців місце, де був суд, обмежували шнурком, а ця назва розширилася опісля на цілу територію, що там судилась.

Так і наша "верв" мало б дістати назву від центрального місця, де відбувалися сходини й суди громад. До верви мають уже доступ чужинці, чого до роду не мали. "Руська Правда" говорить, що верв бере тільки за того поруку, котрий належить до неї. Верв - це одиниця, що бере за членів поруку. Коли член поповнить убивство, то верв платить за нього кару - "дику виру"; це є солідарна порука. Коли вбитого знайдено на території верви, то вона мала перша зачати слідство, то значить відвести слід, видати вбивцю або заплатити "дику виру". До верви належали: 1/ оборона військова й 2/ полагдження своїх справ.

Центрами були місця оборонні, городища. Майже кожна громада мала, мабуть, своє городище. На Київщині було їх більше як триста.

Вища одиниця верви - це плем"я. В Московщині чинником, що в"язав жителів території вже і в історичних часах, був елемент родовий, отже походження родове, про що свідчать окінчення більшости племен на "ичі". Наші племена мають більше назви льокальні, себто від території / поляни, деревляни /.

У назвах наших племен виступають часом побіч себе і родовий елемент і льокальний-територіяльний, прим.: дреговичі ім"я родове й територіяльне. Уличі над Дністром мають окінчення лише патронімічне-родове.

В кожному племені осередком був головний город. Головним городом було якесь городище, де був найстарший рід, або яке мало спеціально стратегічне положення. В городі розвивалася торгівля і промисл, він ~~є~~ осередком племені; коли був ще якийсь город, то звався пригород. Він мав більший округ, але підрядне значення, приміром, Київ, а Вишгород.

На чолі племені стояв князь, та хто знає, чи це не є історичний "тисяцький". Князь у південних слов"ян - це провідник роду, у нас і поляків - начальник племені. Слово "князь" походить від арійського пня "кунінг", литовське "кунінга", що значить пан.

Князівство на Україні є наслідне. За Олега, Ігоря і Ольги зустрічаємо ще більше племінних князів, таким був князик Мал, що панував над деревлянами. Князь був наслідний і мав мале значення, був тільки військовим начальником. У других слов"янських народів мало знаємо про військову організацію. У нас ціле плем"я складало

собою у військовому відношенні "тисящу", а та ділилася на сотки й десятки. Цей поділ зустрічаємо і в інших арійських і не-арійських народів. На перших початках історії ця військова організація має вже другорядне значення. Князь має вже дружину, а в кожному місці був урядник - "тисяцький", начальник загального ополчення. Тисяцький має вже тепер і адміністраційні функції. Він є в кожному племені в кожному місці. В Київщині був такий тисяцький в Києві, в Білгороді і Вижгороді. Видно, що Київщина була колись поділена на три племена й доперва опісля їх з'єдинено, а то приблизно на початку нашої історії. На чолі військових сил племена стояв тисяцький, над кожною вервою був соцький. Верв ділиться на роди. Начальник роду звався, мабуть, "десяцький".

Це була військова організація тих часів, поки повсталася держава. Тисяцький, здається, те саме, що князь; десяцькі не були начальниками родів, лише військовими провідниками, до чого старости були застарі.

Військова організація подніпрянських слов'ян була добра, бо греки згадували про Русь, як про страшний і небезпечний народ. Це все було напередодні Київської держави.

Тільки це можемо сказати про родову організацію і повстання із неї найнижчої територіальної одиниці - громади / верви/, спираючися на джерельних вістках, що дають нам можливість заглянути і в доісторичні часи. Та є ще інші способи наукових дослідів, які з цього матеріалу, що його маємо сьогодні, уможливають нам сказати дещо про початок не одної оселі-громади та, навіть, дійти до цього, чи вона теж не є часом передісторичного походження.

Нові досліді полягають в тім, що з будови села та назви села доходимо до висновків, як це село повстало. Плян села, сполучений з назвою, може нам часом дуже багато сказати про його походження. Землю нашу колонізували різні люди, українські князі, бояри, польські королі, шляхтичі і т.д. Та в них одно було спільне: чи король, чи пан, кожний однаково ділив землю й осаджував колоністів. Село такого походження матиме правильну будову, буде там головна вулиця і бічні дороги, - це т.зв. "повздожний тип" села, що його Бальцер називає "улицівка". Із будови такого села пізнати відразу, що плян зразу був накреслений. Так побудоване село напевно нове, хіба що виїмково географічне положення околиці унеможливує

інший тип як повздовжний. Села первісного походження мають форму округлу, а забудови виглядають мов шахівниця; це походить із часів, коли маєток був спільною власністю. В середині села стояв головний дім з площею довкола, інші доми, як прибували, розмішувалися навкруги. Опісля ділено поля і відділювано з боків відповідні наділи для частин роду. Ці відділені роди далі ділили, так що доми, побудовані на розділених куснях, виглядають мов шахівниця. Такий вид свідчить про старе походження села. Села цього типу виглядають так: вулиці ідуть лучисто, неправильно, а на середині площа. Цей тип звуть "окружним". Бальцер зве його "окольніца". Так само і назва села може багато сказати про його походження. Найвсібі збірні, як Гушанки, Жуличі, Шили, Сернки, Травотлоки, вказують на первісну назву, або прізвище роду і є дуже старого походження. Старі є теж оселі з патронімічними назвами: як Коростовичі, Ніжанковичі і т.п., або з льокальними, як Поляна, Криниця, Долина; інші є пізніші.

I.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.

Щоб якийсь союз був державою, треба щоб він виявив усі ознаки державности, а саме щоб мав свою територію, населення і владу. На Русі чим ближче історичних часів, тим більше зникає організація родова, а її місце займає з часом організація територіяльна. Громада, що повстала найперше, з'єднується для спільних інтересів з іншими громадами в одну цілість, т.зв. "волосять". Більша одиниця виступає у нас під назвою "земля", вона мала князя та центральне місто / "город"/.

Як бачимо, це вже організація державна. Тут уже виступають інтереси території, хоч мешканці не завсіди вже споріднені поміж собою.

Підходимо до поняття держави. Зустрічаємо тут різні визначення, з яких наведемо дефініцію Бальцера: держава є органічний союз усіх верств суспільства, оселеного на якійсь території під спільною владою. На думку Єлінека держава - це певна кількість людей, оселена на відмеженій частині земської поверхні під прав-

дячою владою, що зв'язує їх в одну цілість. Як бачимо з цього, то чи за першою, чи другою дефініцією в кожній державі виступають три головні елементи: 1/ територія, 2/ населення, 3/ влада.

Перше визначення говорить про органічний союз, створений для якоїсь цілі й мети, зате друге не визнає державі органічного зв'язку, бо і в державі можуть бути елементи, що себе взаємно поборюють.

До поняття держави потрібна територія, а потрібна вона тому, що держава мусить мати якусь територію, де виконує свою владу й поза котрою не може влади виконувати. Інша річ, що територія в початках не є означена стисло, однак вона є.

З поняттям держави поєднується теж влада, що стоїть на чолі держави й об'єднує населення в зв'язок; влада означає цілі держави, надає санкцію законодавству й виконує власні закони через свої виконавчі органи. В кожнім державнім організмі є проте дві влади: законодавча й виконавча, які не конче мусять бути розділені, а можуть бути сполучені, наприклад, влада князя є законодавча, але цей князь і судить, адмініструє і стягає податки / маємо дані, що в цілому першому періоді податки часто були стягані князем /. Та, якби ті влади не стояли супроти себе, то виконавча власть завжди залежна від влади законодавчої.

У первісних державах державні цілі доволі скупі й обмежуються звичайно до трьох справ :

1/ Забезпечення безпеки супроти чужоземного ворога, що вимагає окремої військової організації.

2/ Запровадження внутрішньої безпеки, до чого належить карання проступків, судівництво й внутрішня поліція / такі виконавчі органи є в кожній державі / і

3/ придбання матеріяльних засобів для утримання князя, війська й урядовців, що вимагає фінансової організації.

Такі цілі виконує влада. Крім цього виконує й інші завдання в міру поступу, чи потреби як, наприклад, постачання / в новіших часах /, просвіта від XVIII ст., торговельні трактати і т.п. Нові справи викликають потребу нових виконавчих органів. Найвищою владою, перед котрою всі інші влади є відповідальні, є влада суверена, до котрого належить апробувати й санкціонувати закони. Влада суверена може мати різну форму, бо може перебувати в руках

князя і віча, абсолютного монарха, або президента й парламенту.

Період земський.

Приступимо до першого періоду, земського. Земський період припадає вже на історичні часи; тут територіальний чинник не дуже значно бере перевагу над родовим. Зустрічаємо вже малі державні клітини й помітний зв'язок між давньою родовою і новою державною організацією. Державні клітини, витворені цілою низкою племен, уявляють тепер собою малі держави з окремими назвами. Тепер повстають уже нові назви від головного міста /города/, як осередка держави, прим., Київщина, Чернігівщина, а зникають старі родові назви: дреговичі, поляни, радимичі й т.п. Історія повстання української держави не належить до історії права й для того над тім питанням спинимося лише коротко. Сьогодні є дві теорії, що пояснюють нам початок української держави: 1/ норманська, і 2/ антинорманська, й обидві мають своїх прихильників.

Норманська теорія каже, що в IX ст. не було ще державної організації, лише родова та що лише нормани /варяги/, зайшовши до нас у своєму грабіжницькому поході по Європі, створили слов'янам державу й злучаючи їх в один союз, бо до цього часу слов'яни не мали державної організаційної здібності. Нормани принесли рівно ж назву / Русь /, вони дали початок державі й династії. Антинорманська теорія гадає, що безперечно багато норманів було в українських князів на службі, однак слов'янські держави чи землі були вже давно і вже в договорах Олега й Ігоря згадується про князів по різних українських землях. Щоб варяги дали почин династії, річ неперва: вони лише змусили інших князів до послуху. Державу, отже, мали створити слов'яни. Цю другу теорію підтримує м.і. Грушевський і Костомарів.

Т е р и т о р і я .

Приступимо до обговорення першого елемента нашої держави в земському періоді, а саме території. Як сказано, спочатку племена не творили більших держав; перші держави обіймали тільки малі території. Коли приймемо слов'янську /антинорманську / теорію про повстання Київської держави, що є більш раціональна, то побачимо, що ще перед приходом Рурика існували на території Русі дрібні держави, подібно як у Галії та Германії. Наприклад, французь-

кий історик Фюстель де Кулянж нараховує в Галії до 90 племінних держав. У нас було таких держав менше, але зате вони були більші. Вони покривалися мабуть з племінними територіями тих племен, що їх згадує літописець. Мешканці околиці Києва, звані полянами, утворили київську державу, сіверяни - чернігівську і т.д. Територія первісної держави виступає під назвою земля; з е м л я - це союз громад, зібраних коло головного города. Союз такий з часом побільшується.

Київська земля, що обмежувалась спершу до землі полян, втягає з часом в свій вплив землі деревлян і дреговичів /Східня Волинь, Східня Шиншина/. Щодо самої землі, то її границі хиткі, але не неозначені. На чолі землі стоїть князь. На подібний устрій маємо багато натяків у договорах з греками Олега й Ігоря і можемо сміло твердити, що прихід варяг лише об'єднав існуючі малі держави в цей союз, що зветься Київською державою - Русь. У самих початках зустрічаємо у нас ІО-ІІ малих держав, до яких належать: київська, чернігівська, переяславська, волинська, галицька, турівсько-пінська.

Тих перших п'ять чи шість держав є етнографічно українські. Звернемо увагу, що в склад Київської держави ввійшли і чужі етнографічні землі як вуздальська, ростівська і т.п.

Як зазначено вже вище, прихід варяг скріпив союз цих земель. Члени династії Олег, а потім Ігор збирають усі землі, що стали в залежність від них. Бачимо далі, що династія Рурика скидає наших князів, а осаджує своїх династів. Розбита колись територія об'єдналася у Київську державу, однак по смерті Ярослава Мудрого, що завів право старшинства, цей союз розбивається знову на ряд самостійних держав. В половині ХІІ століття з'являються нових два союзи, бо вибивається етнографічний чинник /суздальський союз і галицька держава, яка стає ядром союзу, до котрого долучається і Київ/. До найбільшої консолідації приходить українська держава в галицькому королівстві Данила.

Первісно наша Київська держава окрім імені землі носить назву " в о л о с т ь ", що походить від " в л а с т ь ". В першій добі " волюсть " означає цілу "землю", в другій - служить до означення території меншої від "землі", а то немов на означення повіту. Поза землею, себто поза територією держави, є чужа земля.

Наші землі лиш за перших Руриковичів творили тісніший союз, потім творять окремі держави /згодія переслідується лише на

своїй території - за "Руською Правдою" /.

Політичним осередком землі було місто /город/ і то одно, головне. "Город" дає назву цілій землі. В XI і XII ст. вже говориться: Чернігів, Переяслав, Галич, на означення цілої землі /Чернігівщина, Галичина і т.п./. Племінні назви цілковито забуваються.

"Город" - це обгороджене місце, він має значення воєнного осередку землі і адміністративного центру. В землі були крім города й менші города, т. зв. "пригороди"; це рід другорядних городів, які потім і стають осередками волостей. Цих пригородів було більше, однак політичного значення вони не мали. У тодішньому державному праві існувала правна норма: " що город ухвалить, це мусить узнати і пригород". Ухвала города була обов'язкова для пригорода вже хоч би тому, що город уважався старшим, а пригороди неначе колонії доккола нього. Другою причиною значення городів є те, що були вони твердинями і в прикру хвилину скривалося там населення і волосна адміністрація.

Третьою причиною, що старший город мав більше значення, було ще й те, що ставав він і релігійним осередком; тут була святиня, а в християнських часах і осідок єпископів.

Між усіми городами вибивається Київ, як " мати руських городів" / се буди мати градом руським /.

Відношення між городами й пригородами вагалось; часом пригород зрівнявся щодо значення з городом, чого природним впливом був розділ землі на дві частини, як приклади можуть послужити город Новгород Великий і його пригород Псков, останній став з часом городом окремої землі; а в нас в Україні - Чернігів і Новгород Сіверський. Маємо також приміри, що пригород виступає на перше місце й стає центральним городом, відсуваючи город до значення пригороду, як приклад подамо Теревовлю в XI ст., що перевишає головний город Галич, його знову пересуває на друге місце Львів, так само Володимир Волинський зводить до пригорода давній город Луцьк. Буває часом, що з двох пригородів один вибивається на перше місце, а другий залишається пригородом, його ж земля зливається з першою, напр. Турівщина і Пінщина. Бачимо теж, що Київ мав притягаючу силу, бо підкорив собі Вижгород і Білгород, що були колись окремими центрами, як це видно хоч би з цього, що в Київщині було три тисяцьких, а тисяцький це був уряд військового начальника землі /колись тисящюю називали ополчення землі /.

Меншими одиницями від землі є округи, що називаються волостями, меншою одиницею від волости є верв; це мала громада і то менша клітина, що налічує часто кількадесят домів, подібно як "потух" на новгородській Русі.

На тім закінчуємо територіальний огляд і його поділ.

Н а с е л е н н я .

Населення, що є другим елементом держави, розуміємо у двох значеннях : етнографічним і суспільним.

З етнографічного погляду Київська держава в IX., X. і XI. столітті уявляла собою різноманітність слов'янських племен, що не мали з собою ближчого зв'язку, жили своїми звичаями, що більше, навіть, ворогували із собою. Не зв'язані нічим племінні землі перед приходом династії Рурика ще якийсь час об'єднуються в один державний союз на те, щоб уже в XI. столітті розпастися, а від половини XII. століття згрупуватися в два союзи: на півночі — суздальський і на півдні — український з осередком у Галичині. Перше ім'я: "Руська Земля" було притаманне київській землі й полудневій групі / полян, деревлян /, і щойно в другій історичній добі воно пересувається і на північну частину. Це стверджує Буданов, доводячи, що назва "Русь" була зв'язана з полудневою групою слов'ян, себто з українськими землями, в першій мірі — з Київщиною.

В полудневу частину вникає багато чужих не-слов'янських племен як хазари, половці, печеніги. Варязьких елементів було менше, сильніші були вони в північній групі земель, де був ближчий зв'язок і торговельні зносини з німцями і скандинавцями, тоді як південна частина була торговельно більше зв'язана з Візантією. Коли створено Київську державу як цілість, то в північну її частину входили не-українські племена : білоруські, великоруські, фінські, які жили на півночі. Як бачимо, київська держава була етнографічно різна, але домінуюча русько-українська громада земель становила половину населення Київської держави. Не зважаючи на цю неоднорідність, є мова про руську землю в значенні держави, говорить про руський народ, а автор літопису пише, що його ціллю було дійти, звідки взялася руська держава.

Мусимо теж взяти під увагу факт, що і по смерті Ярослава, хоч київський союз розпався на цілий ряд самостійних держав, усе

таки є щось, що об'єднує їх в одну Русь, руську "отчину" - в одну цілість. Приступаючи тепер до розгляду тих чинників, що спричинили це єднання, вже одразу скажемо, що були вони частинно культурні, а частинно правно-юридичні.

1/ Перший із чинників, що в'язав разом руські землі в один державний союз, було визначне становище міста Києва, до якого тяготіли всі інші города. Київ скоро вибився на "матір руських городів" і зробився в XI ст. політичним і культурним осередком руської держави. І хоч київський князь нічим не визначався юридично від других, а навіть не носив титулу великого князя, то за ним був авторитет бути всім князям "в отця місто". На нім тяжила турбота про цілість руської землі, про оборону її перед чужинцями. Значення Києва полягало далі в тім, що він був немов українським Римом, тут був осідок митрополита, голови Руської Церкви, про що ще нижче.

2/ Другим таким чинником була спільна династія, зі смертю Ярослава Мудрого династія Рурика княжила у всіх руських державах і хоч кожна з них була окремою і самостійною, бачимо все таки, що між ними був моральний зв'язок, деколи навіть юридичний. Спільність династії полягала в тім, що лише ця династія мала право княжити в руських землях, лише Рурикович міг стати князем, а ніхто з чужих династій. Щоправда, київський князь був старший від інших князів цієї династії "в отця місто", але він не мав більшої влади від них.

Та все таки в однім випадку київський князь мав юридичну владу над іншими князями, а то коли йшло про похід на невірних, тоді він міг навіть відібрати уряд неслухняному князеві.

Виходить з цього всього, що становище київського князя опиралося більше на моральнім, ніж на правнім авторитеті.

3/ Третім чинником, що об'єднував руські землі в одну цілість, були з'їзди князів / в XI. і XII. ст. в Любечі/. Однак вони не дуже зобов'язували князів і хоч рішення зібраних були примусові та обов'язкові й мали юридичну силу, а не лише моральну, то, розуміється, часто не було способу змусити князя до додержання рішень.

4/ Четвертим сполучним чинником було руське право; руських князів було, щоправда, багато, однак, звичаєве право було одно й ним судилися у всіх князівствах. "Руська Правда" всюди мала свою силу. Так само княжі устава були обов'язкові з усіх земель, коли

лише мали загальний характер закону.

5/ 11"ятим найважливішим чинником, що єднав руські землі в цілість, була церковна організація, а то спільна митрополія для всіх руських земель. Кожний руський єпископ був залежний від київського митрополита, що мав юридичну владу у сфері церковної влади, зате його владі не підлягав ніякий неруський владика. З хвилиною, коли розпадається київський союз на спілки держав, північну й полудневу, обі ці частини хочуть захопити київську митрополію, аж доки не приходять до повстання двох митрополій/ одної в Галичі, другої в суздальській землі /.

Щід оряядом суспільним населення Київської держави ділиться на вільне й невільне; крім невільників усе населення було вільне й незалежне та рівне перед правом - й це дуже важна річ. Населення не ділиться у нас на стани, лиш на кляси. Між станами й клясами є та різниця, що при клясовім поділі населення держави всі горожани рівні перед правом, лише категорії занять є різні, однак правної різниці немає. / Робітник, що має капітал, може стати фабрикантом і ніхто йому цього не може правно зборонити/. Отже, заняття чи фактичний вплив ділить населення на кляси. Цілком інші відносини панували тоді в західній Європі. Там населення ділилося на стани, яких було 3 чи 4: шляхта, духовництво й міщанство, селянство ж було закріпачене, лише у Швайцарії воно було вільне й творило немов 4-й стан.

С т а н , це замкнена група людей, до котрої перехід був неможливий; кожний стан має окремі права, окремі суди й адміністрацію; він сам ухвалює собі закони; вступ до стану був неможливий, хіба що всі з даного стану згодилися, щоб когось прийняти; так само перехід з одного стану до другого був неможливий, бо кожний стан був сам у собі замкнений. Кожний стан рядився автономно й мав окремі права, так що окремі права мало духовенство, окремі - міщанство, а держава мала до діла з трьома чи чотирма станами, а не безпосередньо з усіма громадянами / на соймі не всі стани разом радили, лише кожний стан окремо /.

У нас тодішні відносини були подібні до теперішніх: люди вільні були перед правом рівні. Бояри, приміром, були клясою і не могли замкнутися в окремий стан; інша річ, що "смерд" не піднісся до кляси бояр, але юридичної перешкоди в тім йому не було.

Духовна кляса не була так замкнена як на Заході; духовництво судилося окремими судами, але не виступало у нас в державі як окремий стан.

Усіх свобідних людей звали "людье" чи "мужіє". Так читаємо у " Руській правді " : за розбойника "людє" не платять. Слово "людіє" зустрічаємо в багатьох джерелах. Слово "мужіє" набирає часом значення вищої кляси. Для вищих кляс на їх означення служить слово "бояри"; "смерд", "чернь", "град", "гражданин" означає селян і міщан.

Як ми вже зазначили, українське суспільство в першій добі не є станове, лише клясове й складається з трьох головних кляс: а/ бояр, б/ граждан і в/ селян - смердів.

Розглянемо тепер кожному клясу зокрема.

Б о я р с ь к а к л я с а .

Б о я р и - це вища кляса населення; вона не однородна, бо з одної сторони увійшли до неї елементи українські, а з другої - варязькі. Кляса боярів розпадається на дві групи:

1/ земських і 2/ дружинників.

Бояри земські є місцевого походження. Вони були великими землевласниками й господарювали за допомогою невольників / челяді/. Звали їх також "огнищанами", через те, що челядь звано "огнищаном", - огнище означає осередок дому чи господарства; огнищаном звався проте кожний, що мав багато челяді. / В Чехії також назвою "огнищани" означувано людей, подібних до невольників/.

Деякі бояри мали дуже багато невольників і їх число часто доходило до 3.000.

Земські бояри виступають у X. і XI. ст. під різними назвами: "нарочитіє людіє", "старішини градські", "старішини людські", "старції" /дорадники/. Ця остання назва "старці" вказує на їх походження з провідників передісторичних родів; у торгових містах входить до складу земських бояр й торговельна аристократія; до їх складу увійшли й давні слов'янські князики, що були ще перед приходом варягів, землі яких увійшли в склад київської держави. Так, отже, земські бояри місцевого походження були великими землевласниками.

Земські бояри із зміцненням влади князя зближуються до князя, мешкають у городах і мають державні уряди та входять до складу княжої дружини, де зустрічаються з другим родом бояр, що звалися боярами дружинниками. Це - друга група боярів. Вони спершу рекрутуються з чужих елементів / варягів/; бояри дружин-

ники вступають на службу князів, як провідники округних відділів, як довірені особи князя дістають вони в мирнім часі управу поодиноких волостей, чим перевищують земських боярів щодо значення в державі. Щоб не втратити значення, земські бояри мусили наблизитися до князів, вступити до їх дружини, та й собі брати участь в адміністрації землі. Бояри дружинники виступають під назвою "княж муж" і це становить найвищий шабель верстви княжої дружини, яка ділиться на старшу й молодшу дружину.

Княжа дружина. Під цим поняттям розуміємо ближче оточення князя в справах державного й приватного господарства; була це зарівно й збройна сила, котрою особисто розпоряджував князь. Назва "дружина" мала й ширше значення; в літописі читаємо, що князь називав увесь народ, що виступає в загальнім ополченні, "о моя люба дружина". Цю назву вживано теж у значенні населення "верви", що приймала поруку за свого члена. Дружина не була прив'язана до землі, а тільки до князя; коли князь переходив на інше князівство, то переходила з ним і його дружина. Відносини дружини до князя були свободні, бо вона складає договір з князем може його покинути, каже князеві радитися з нею, бере участь у договорах і хрестнім цілуванні; дружина за те має обов'язок положити голову за князя. Не діставала вона нагороди в грошах, лише князі віддавали їй честь, під котрою розумілося впливові місця в адміністрації, не без того, щоб вони не були рентовні. Але безпосередньої плати дружина не діставала, й наша правнича термінологія цього часу навіть не знає виразу на означення державної платні за сповнювання публічних функцій.

Коли князь зробив щось самовільно без порозуміння з дружиною, тоді дружинники могли покинути князя. /Коли Володимир Мстиславич сам на свою руку зарядив похід на Київ, тоді дружина стала проти цього, говорячи: "Ти сам собі, княже, таке замислив, ми з тобою не йдемо" /.

Сам інститут княжої дружини германський ~~інститут княжої дружини~~ дружини, що була щільно пов'язана з князем, а до нас принесли його варяги так, що він у нас - чужого походження. В XI ст. поповнюється дружина і слов'янським елементом, а вища її верства, як сказано, - земським боярством.

Старшу частину творили, як згадано, т.зв. "мужі княжіє"- бояри - дружинники. Зате молодша дружина була своїм соціалним складом різноманітна; є тут і бідніші бояри, і багатіші й молодші віком, що покищо, немов, практикують, а навіть були й невільні елементи, що в оточенні князя сповняють його особисту службу; розуміється, що їх становище відчиняє їм шлях до високих становищ, навіть до боярів-дружинників.

Молодша дружина носить назву " г р и д ь " - " г р и д ь - б а " / гридин, гридбин /, а їх місце перебування - " г р и д н и - ц я ". Приходять тут і інші назви: "отроки", "дітські", "пасинки". Ці назви означають верстви між дружинниками.

Під о т р о к а м и розуміємо княжу невільну службу, однак маємо докази, що були там і вільні і молодші віком з-поміж великих боярів. Такий отрок з-поміж боярів, молодший лиш віком, підрастав на княжого мужа, а отрок-невільник, що правно був досі без права, виростав у вищу клясу населення, часом навіть до княжого мужа.

Д і т с ь к і - були свобідні одиниці з боярського роду та молодші віком, які виконували службу коло князя і князів. В другій дробі словом " дітський " означається судового возного, що вже був державним урядовцем. Дітські були одною верствою молодшої дружини. Молодшадружина становила готовий полк, що мешкав біля князя; а лише в часі повного спокою розсилав їх князь по волостях для легшого прокормлення. Подібні дружини мали й бояри і на тім полягала їхня сила; ті дружини звалися боярськими дружинами й увійшли в боярську клясу.

В XI. ст. наступає деяка зміна. Княжу дружину, старшу й молодшу, стали наповняти на місце варязьких елементів слов "янські, а варяги асимілювалися / один з них Шимон Варяг, посідаючи 3000 челяді, перейшов навіть з латинської на грецьку віру/. Видно також таку переміну, що земські бояри наближуються до князя, вступають до дружини, варяги дружинники тепер стають землевласниками. В цей спосіб витворюється одна боярська кляса й усталюється назва " б о я р и ".

Боярська кляса не замкнулася в окремий стан, але тенденція юридично вирізнитися від інших кляс у них була. Маємо докази, що інші кляси ворогували з боярами, але й бояри докучали нижчим клясам, головно смердам. Сильніше становище боярів, чим у інших землях, є в галицько-волинській державі. Сталося це під впливом мадярів і поля-

ків, з котрими західньо-українське боярство зносилося. Галицьке боярство так тут опановує державу, що перетворює її у боярську державу. Західньо-українське боярство узурпує собі право вмішуватися навіть у родинні справи князя, а маємо випадок, коли бояри посадили навіть на княжий престол боярина Володислава Кормильчина. З часом боярство бере в управу волості землі на княжій праві. Не вважаючи на своє велике значення на Україні і Галичині, бояри не замкнулися в корпорацію і не забезпечили своїх привілеїв правом. Щоправда, могло здаватися, що були такі привілеї, коли за вбивство боярина платилося князеві подвійну кару, більшу продажу /кара/, однак це не було жодним привілеєм, а тільки князь хотів тим способом забезпечити своїх урядовців перед нападами суспільства /подібно як сьогодні за зневаження урядовця в службі суворіше карається/. Крім карі князеві за порушення публічного порядку через поповнення злочину - "продажі" - була ще кара за муку, яку платилося пошкодованому, і ця кара за муку була за боярина зовсім така сама, як за людей інших кляс. Бояри мали право посідати маєток, але й усі інші кляси мали це право.

Завважимо, що право спадщини бояр було дещо ширше, ніж у смердів. "Руська Правда" каже, що боярин міг передати в спадок маєток дітям, і то синові або дочці, коли тим часом смерд міг його передати лише синові, а дочка діставала від князя, як не було братів, а коли були - то від братів, відправу, про що ще буде мова.

наслідком цього, що боярська кляса не замкнулася, була в ній вічна флюктуація і легко можна було дістатися до неї й смердові. Маємо дані, які вказують, що в боярство потрапляли люди й нижчого походження, навіть смерди-селяни.

У Галичині зустрічаємо між боярами поповичів / Судич попов-внук / та нащадків селян / од смерди рода /.

щоб стати боярином, треба було лише бути багатим і тільки матеріальна сила давала вступ до цієї кляси. Бідніші бояри потрапляли в склад нижчих чи бідніших бояр.

У боярстві панує принцип плутократичний, а родовий не усталився, так що не знаємо боярських родів з гербами, як це було вже тоді всюди на Заході. Не знаємо теж родинних прізвищ навіть найвизначніших бояр, хіба лише з імени пізнаємо становище батька даного боярина, приміром, Володислав Кормильчич, що посягнув на престол; слово "Кормильчич" означає, що його батько кормив,

виховував діти у князя. Найнижчі верстви боярів стрічалися із смердами чи гражданами.

В ХІУ. і ХУ. столітті маємо т.зв. п у т н и х б о я р, що про них сучасне право має сумнів чи належать вони до шляхетського, чи до простого стану.

М і щ а н с ь к а к л я с а .

На означення міщанської кляси зустрічаємо різні назви, як: "граждани", "люди градські", "люди".

У склад міщан входили всі свобідні мешканці міста та не всі вони займалися торгівлею; у наших містах було й багато рільників. У Києві і Новгороді найвищу міщанську верству творила купецька аристократія.

До ХІІ. ст. торгівля на Русі була дуже розвинена, на що маємо багато джерел. Як свідчать арабські джерела ІХ. ст. українські купці ходили аж до Багдаду, а українські міста мали торговельні зносини з полуднево-німецькими містами / Регенсбург/, зате спеціально-північні міста київської держави /Новгород/ вели балтійську торгівлю з північно-німецькими містами, пізнішою Ганзою.

Коли дикі народи зайняли степи, підупала українська торгівля з Візантією, а з нею і наші міста. Люди, що займаються торгівлею, називаються в тодішніх часах " к у п ц и " і " г о с т і ", а їх чинності " к у п л я ", " г о с т ь б а ". -"Купці", це були ті, що займалися внутрішньою торгівлею, "гості", це були чужі купці в Україні, або українські на чужині, отже гості, й ті купці, звані "гостями", займалися лише заграничною торгівлею.

з етнографічного боку міщанство складалося переважно з українського елемента . /Погодин каже, що більшість була варязька, однак це не правда/. Від ХІІ. ст. помітна міцна колонізація німців до наших міст; багато німців зустрічаємо в тім часі у Києві, в Галичині і Володимирі Волинським.

наше міщанство не дійшло до більшого значення, бо торгівля з Візантією , як сказано, в ХІІ. ст. вже дуже підупала й переходить на Чорнім морю в руки Генуї. Міщанство можна поділити на дві групи:

1/ більше заможне, "вятшії купці" і 2/ менше заможне - " чернь".

"вятшії" беруть участь в раді князя і переміщуються з клясою бояр. У північних містах, як Новгород і Псков, вятшії приходять до великого багатства й причиняються до переміни тих міст на купецькі республіки. Під час, коли міста на Заході здобули собі повну самоуправу й особне судівництво, яке обмежувалося простором міста, так що міста творили там немов держави в державі, - у нас міщани не здобули собі самоуправи, але підлягали загальній адміністрації землі, мали ті самі права й обов'язки, як усі свободні люди, могли посідати села й маєтки поза мурами міста, чого знову на Заході не було.

На чолі головного міста стоїть князь із своїми урядовцями, на чолі пригороду - посадник. Крім них постійно урядують самоуправний земський урядовець - тисяцький. У головнім городі зате не знаємо навіть, чи був один начальник громади вибраний громадянами. Знаємо тільки, що поодинокі діляниці мали своїх старост, які мабуть підлягали тисяцькому.

В XIII. ст. придніпряньські міста підупали на своїм значенню і рівночасно в тім часі розвиваються і приходять до значення галицькі й волинські міста. Зустрічаємо тут багато німецьких колоній, які рядилися окремим німецьким правом / маґдебурзьким/ і право це зачинає поширюватися на цілу територію громади. Таким способом Володимир Волинський мабуть іще в XIII. ст. дістав привілей ввести в себе маґдебурзьке право, на що, однак, не маємо документів, зате перше місто, що дістає маґдебурзьке право й на що маємо документи, є Сянїк / Юрій Болеслав Тройденович надав йому маґдебурзьке право в 1339-му році/.

Однак мусимо ствердити, що німецьке право на наших містах в тім часі ще не поширилось і то тим менше, чим далі на Схід.

С м е р д и .

Приглянемо третій класі населення на Україні, яку творили смерди. Під смердами розуміємо маси сільського населення, дрібних селян, що жили по хуторах і дворах; землю, що її обробляли, діставали вони в уділі від громади, або посідали як приватну власність. В першій періоді спільна громадська власність задержалася вже лише декуди. На громадських ґрунтах були приватні господарства смердів, а таких їх володільців звано "кн я ж и м и

смердами", для відрізнення від смердів, що господарили на розділених уже на власність ґрунтах. Це поняття княжих смердів оперте на теоретичному правному розумінні цього часу, начебто громадські ґрунти цілої землі були власністю князя.

Смерди були клясою повноправною і свободною. Над цим питанням провадилася була свого часу полеміка між істориками права і причиною її був вислів в "Руській Правді" - "а в смерді й холопі 5 гривен".

Долоп - це, звісно, невільник. З цього виходило б, що за смерда і за холопа була однакова кара, а тим самим обі ті кляси людности правно були рівні, себто невільні; так смерди були б неповноправні й невільні. Виявилось, однак, що непорозуміння полягало у помилковім читанні цього тексту "Руської Правди", бо тут повинно бути: "а за-смерді холопі", що значить: за "смердового холопа"; таке читання кидає зовсім інше світло на смерда, який не лише що не був невільником, але сам міг тримати невільників, бо згаданий холоп був холопом смерда, а смерд рабовласником.

Друга справа ще важливіша: саме до смердів стосувалося обмежене право спадкування і саме по смердах спадкоємцями були лише сини, а дочки ні. Коли смерд не мав синів, то його майно по його смерті переходило на власність князя, що давав дочці смерда лише відправу / "Руська Правда" /. Деякі дослідники хотіли цьому заперечити, однак виявилось, що так було без сумніву. Треба додати що такого обмеження не мали бояри і граждани. Однак, цю справу можна на нашу думку вяснити в інший спосіб, а горожанські права смерда, як з цього можна вивести, - зовсім не були менші від прав інших горожан: саме смерд виконував тоді військову службу і це власно було причиною обмеження права спадщини щодо його дочок. Боярин, умираючи, міг передати майно дочці, бо бояри ставили до розпорядження князя цілий відділ вояків, так що тут не робило різниці, чи майном завідував син чи донька, держава належний їй військовий контингент завжди діставала. Коли ж умирав смерд і передавав майно в руки дочки, то збройна сила землі зменшувалася, а то через смерть смерда, зобов'язаного до військової служби, бо на його ґрунті не осідав здатний до військової служби син, а лише дочка, а дочка не могла вислати до виконування військової служби кого іншого, наприклад, свого невільника, бо до такої служби невільник в принципі не мав права. Так князь, бажаючи забезпечити собі з майна смерда служ

бу військовою, забороняв передавати майно дочці, зате князь міг віддати це майно тому, що міг таку службу виконувати.

Такий спосіб пояснення підтверджується тим, що в другім періоді в такім самім положенні опинилися бояри; їх маєтки зчасом зменшилися, так що і боярин ставив в похід уже лише одного вояка, а тоді обмежене право спадщини відноситься і до бояр; але до магнатів - ні.

Однак і це обмежене право спадкування дрібних бояр у ХІ ст. не мало сили, коли дочка запевнювала, що вийде заміж за такого, що буде князеві виконувати належну військовою службу.

Як бачимо з того, обмеження права спадкування у смердів не було обмеженням їх громадянської повноправності, а тільки обезпеченням військової служби на користь держави, з їх ґрунтів.

Смерди були дрібними селянами, залежними тільки від княжої влади. На користь держави повнили вони пішу службу загального ополчення, що знаємо з літописів. В Західній Європі селяни стояли далеко нижче, бо військової служби в тім часі не повнили, а це вже означало не вповні вільний стан. Другим обов'язком смердів було платити данини на користь князя. Таких податків не платило боярство, а так само здавна і міщанство, тому смерди являлися головними податниками, якими князь має обов'язок опікуватися.

Смерди тяжко мусили боротися за своє становище, бо бояри хотіли зробити смердів залежними від себе. Мономах боронив і заступав смердів перед заможними, однак смерди на Україні в цьому періоді залишилися вільними та в ніяку залежність від боярів не увійшли.

В новгородських землях селянство потрапило в залежність від боярів, а то з цієї причини, що в північно-західних землях не було наїзду татар і через це був там більший попит за ґрунтом і вслід за тим ішло чиншівництво селян, а далі й залежність від власників чиншових ґрунтів.

Селянство брало від боярів землю в оренду і тим потрапило в залежність від бояр, як орендівники; їх називали "і з о р н и к а м и" або "к о ч е т н и к а м и". В цей спосіб повстає шлях до панщини.

На Україні панували інші відносини. З причини нападів східних племен / татар / населення порідшало, а що через те й землі було доволі й крім цього земля була краща, то селянство не потребувало ставати у становище чиншовиків. Поневолення селянства насту-

пало доперва в другім періоді і то не шляхом чиншової залежності, але іншим.

З а к у п и .

"з а к у п" - був на Русі стан, який творили люди правно-свобідні, однак фактично в положенні несвобідних, Це були незалежні селяни, юридично свободні, однак безземельні, які опинилися в скрутнім матеріяльнім положенні як безземельні. Тоді "закуп", щоб роздобути грошей, продавав свою працю наперед багатшому чоловікові або, іншими словами, зобов'язувався відробити одержані від цього багача гроші; а в застав, що сповнить складену приватно правну умову, давав йому свою свободу. Як бачимо, вільний чоловік добровільно ставав залежним. "Руська Правда" передбачує, що коли довжник потрапить в невивплатність вірителя, то дістається в залежність так само як закуп, а навіть може стати невільником кредитора. Слово "закуп" походить від того, що багатша людина купувала працю другої людини. Коли такий закуп відробив свій довг, вертався назад до свого попереднього положення. Часто однак закуп, відробляючи перший довг, брав новий, так що не виходив із свого залежного положення й потрапляв тим способом у невільний стан.

Як бачимо, закупництво було посереднім станом між вільними й невільниками. Інша річ, що закупі рідко виходили з свого положення. Свою свободу давали вони в застав за одержані гроші. "Руська Правда" спиняється над питанням про правне відношення закупа до господаря й ділить закупів на звичайних, що працювали по дворах своїх панів-господинів", і на "ролейних" /рілля/. Релейні закупі працювали на газдівствах, що їх діставали від господаря разом з інвентарем.

"Руська Правда" постановляє, що коли такий закуп утікає, то потрапляє тим самим у невільничий стан, хіба що доказав би, що шукав грошей на викуп, або йшов скаржитися до князя на свого господаря / що мав право робити/. Господар міг карати закупа, однак коли покарав неслухно, мусив відшкодувати покривдженого закупа як свобідного. Коли закуп щось украв, то відповідав господар і вирівнював шкоду пошкодованому, яку пізніше складав на рахунок закупа. Всякий злочин закупа потягав за собою холопство закупа, в чім бачимо вже й

юридичне обмеження їх горожанських прав, бо не всякий злочин вільного потягав засобом холопство, але лише деякі злочини. Коли закуп виконував свою працю, то господар не мав права до його майна й свободи. Коли б господар захотів продати закупа, то закуп ставав вільним і контракт між ним і господарем розв'язувався, а ще крім цього господар мав заплатити кару князеві / "Руська Правда" / продажу, як за поповнений злочин / замах на свободу вільної людини/.

Н е в і л ь н и к и . .

Розділ про невільних людей не належить властиво до історії державного права, вже через те, що невільник не був суб'єктом права, а лише об'єктом приватного права; не належав він, отже, до складу суспільства, але уважався за річ, за предмет, об'єкт річового права. "Руська Правда" згадує в багатьох місцях про невільників та в головних рисах погоджується з принципом римського права, що невільник - це річ. Та все таки маємо деякі ознаки, що правне становище невільників в дійсності не було у нас таке, як його представляє "Руська Правда". Невільний чоловік звався "холоп", невільна жінка "роба"; зустрічаємо рівно ж назви: "челядь", "челядин", "обель", "обельні люде".

Холопство - це передісторичний інститут і займає важне місце в господарському житті України; торгівля невільниками була важливою галуззю внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

"Руська Правда" - як сказано - займається невільником і вважає його в принципі не за особу, лише за річ; та вже в подробицях завважимо, що та сама "Руська Правда" не переводить тієї засади послідовно й не трактує так суворо невільника як римське, чи римсько-візантійське право.

За вбивство невільника не платить ніхто кари - вири - звичайної за вбивство вільного чоловіка. За вбивство вільної людини платилося 40 гривень князеві, а за княжого мужа 80 гривень. Зате за вбивство невільника платилося лише панові невільника відшкодування, а саме - ціну купівлі невільника і то, коли хтось убив невільника не зі злоби; коли б хтось убив невільника умисне, зі злоби, тоді крім відшкодування панові платив іще 12 гривень продажі, як за зло-

сливе ушкодження чужої речі.

Коли холоп щось украде, то його не карається, лише шкоду звертає господар, або він віддає свого невільника на власність пошкодованого, а князь холопа не карає продажню. / Звичайна кара за менші провини, яку платили лише вільні /.

"Руська Правда" подає три джерела невільництва: 1/ воєнний полон, 2/ уродження від раба, 3/ тиунство у князя без ряду / договору/, - та джерел невільництва було у нас значно більше.

Джерела невільництва можна поділити на дві групи: 1/ до першої належать ті обставини, що робили когось невільником проти його волі; 2/ до другої ті, які з волею даної особи переводили її у невільний стан.

Ад 1/ а/ Першим джерелом невільництва, яке належить до першої групи, є полон на війні; це найстарше й найчастіше джерело, з якого поповнювалася кількість невільників. Знаємо, що війна в тодішніх часах мала на меті захоплення якнайбільшої здобичі й полонених. Часто невільників було дуже багато, й ціна їх була дуже низька.

В першій добі полонені ставали завжди невільниками, чи то на вічність, чи - на якийсь час. За "Руською Правдою" полонені ставали невільниками на вічність. З візантійських джерел довідуємося, що полонені на Україні чекають, залишаючися в невільничім стані так довго, аж поки їх викуплять, або самі працею викупляться, а потім здобувають волю; діти їх є вже вільні. Це стосувалося передовсім до полонених християнської віри. Поганські полонені лишалися навсігди невільниками.

б/ Другим шляхом, яким вільна людина потрапляла в невільничий стан, було поповнення якогось злочину; свободна людина лише за деякі злочини каралася неволею, і до них належав, наприклад, підпал, конокрадство. "Руська Правда" кару за ці злочини називає "поток і розграбленіє".

в/ Третім джерелом невільництва була неволя за борг; заборгований, що не міг і не мав надії сплатити боргу вірителеві, потрапляв у його неволю. Але, коли та невиплатність не наступила з вини заборгованого, тоді він відробляв свій борг і лишався вільним.

г/ Четвертою причиною були відносини невільників; діти невільників були також невільниками. Так само батько міг продавати дитину в неволю.

ад 2/ До другої групи джерел невільництва належить :

а/ свобідне запродання себе в неволю при свідках / хоч і за пів гривни/;

б/ одруження на чужій робі; вільний чоловік, одружившись з невільницею, потрапляв у невільний стан, хіба що склав перед тим інший договір з паном невільниці: наложниця-невільниця була нею до смерті господаря, а по ній ставала вільною з дітьми, тільки такі діти не мали права до наслідства;

в/ поступлення на службу тіуна або ключника до князя без договору. Коли ставав на цю службу свобідний чоловік, - тоді тратив волю. Та ця неволя була більше формальна, ніж дійсна. Княжі тіуни повнили навіть дуже високі і впливові уряди у князя.

Спинимось над тим, чи невільник міг вийти з свого невільного стану і якими способами ?

Маємо дані на те, що невільник міг стати вільним:

1/ Через добровільне відпущення господарем за викупом або без нього;

2/ при смерті господаря часто відпускали частину невільників на волю.

Християнство зайнялося долею невільників і завело чимало способів, щоб усунути або обмежити невільництво.

До таких доріг належало:

а/ Невільники, що висвятилися на духовних, ставали вільними;

б/ при смерті господаря відпускали деяку кількість невільників, званих тоді задушевними;

в/ згвалтована невільниця ставала вільною: християнство робило це для піддержання моралі;

г/ церква карала за вбивство невільника церковними карами.

Як бачимо, "Руська Правда" обстоє положення невільника як речі. Однак маємо докази, з яких виявляються немов риси невільника за суб"екта прав. Це ставлять у зв'язок з м"якістю слов"янського права. От, приміром, при куплі-продажі раба він сам мусить бути присутній: тут виявляється певна вже співучасть невільника. Рідко, але часом невільник виступає як свідок, чого не було деінде. Маємо теж докази, що невільники посідали приватне майно / це передбачує договір Смоленська 1229 року з німцями /.

Церковні люди:

Слід ще тут згадати і про т.зв. "церковних людей". Вони не творили окремої класи, а лише стояли в спеціальнім відношенні до церкви. Під судівництво й опіку церкви, крім духовних, які походили з різних клас / боярів, громадян чи селян /, входив цілий ряд людей, званих церковними. Церковний устав Всеволода перераховує тих людей, що підпадають під поняття церковних людей, крім духовних і їхніх родин; сюди належить служба церковна й бідні люди і всі опущені та так звані "ізгої".

Як знаємо, духовенство не замкнулося у нас в окремий стан, зате перебрало з Візантії прерогативи, яких не мали інші класи, приміром, судитися своїм судом. І так духовенство має свій окремий духовний суд і не платить ніяких данин. З часом церковна юрисдикція розширилася і на церковних людей, що стояли під опікою церкви.

На увагу заслуговує класа церковних людей, званих "ізгоями". Деякі історики стоять на тім, що ізгойство є правним інститутом, який право передбачувало, та що це були люди залежні; інші обстоюють погляд, що ізгої були людьми вільними й незалежними, але тільки дійсно убогими. Сьогодні більшість істориків права стоїть на тім, що ізгої - це люди свободні, котрі лише потрапили в лихе матеріальне положення. "Руська Правда" вважає їх за людей, за яких платиться "виру", отже, тим самим - за свободних.

Церковний Устав Всеволода перераховує 4 причини ізгойства:

1. Коли попович не навчився грамоти, ставав ізгоєм / звичайно батько вчив сина грамоти та виучував на попа /;
2. Коли холоп допіру викупився і був без ніяких засобів до життя, для того ним займалася церква;
3. в ряди ізгоїв потрапляв збанкрутований купець;
4. як - і завчасу осиротілий князь.

Для пояснення додамо, що в нас було т.зв. право старшинства. На престоли мали вступати князі по черзі свого старшинства. Коли ж батько помер, не ставши ще князем, то син його не міг прийти на чергу і як немов відкинений з черги ставав ізгоєм.

Приміром, умираючий князь постановляє, що старший з князів має зайняти престіл у Києві, а інші по інших князівствах. Князь, що

сидів у Чернігові, має сина й цей син зчасом мав рівно ж уві́йти в ряд князів-кандидатів до княжого стола. Однак, цей син умирає, поки засів на престолі, лишаючи дитину; ця дитина, що її батько ще не став князем, осиротівши, ставала ізгоем і переходила під опіку церкви. Таким чином ізгої - це люди, що належать до різних клас і вийшли з дотеперішнього свого заняття / княжич, купець і т.д. / . Це стверджує і філологічний розбір слова " ізгой " із - з гоїжити, гоїти, направляти, ізгой значить із життя, з дороги життя, себто викинення із своєї звичайної дороги життя, із свого звичайного заняття.

Ізгоями опікувалась церква, даючи їм у себе заняття. Приміром, попович був служачим у церкві, холопа осаджувала церква на своїх ґрунтах і звідси повстав погляд істориків, що вони були залежні.

Тим часом вони віднаймали ці ґрунти від церкви як чиншівники.

Ч у ж и н ц і .

Осібну групу населення, що не входила до кругу місцевого суспільства, творили чужинці. Це сьогодні державні чинники не визнають за чужинцями тих самих прав, що за власними громадянами. В топішніх часах ця різниця була ще більша, та все таки існує принципова різниця між правами чужинців на Русі і в Західній Європі. В західніх державах вони стояли майже поза правом, а часом були до них застосовувані виїмкові постанови. Чужинці мусили, наприклад, мешкати в осібній ділянці, мохаммедани й жиди мусили ходити в відповідних убраннях, щоб можна було їх пізнати, а за особисту безпеку платити королям осібні оплати, т.зв. " р е г а л е ", приміром, "жидівське регале".

Чужинці на Україні були постійно оселені, і тимчасово оселені. Тимчасово оселені звалися "гості ". Це були купці й мали у нас широку опіку. згадаємо лише одне наше берегове право, "штрандрехт", на підставі котрого зверталось у нас чужинцям власність з розбитого корабля. Це право було в нас далеко культурніше й брало більше під оборону інтереси чужинця, ніж то було тоді, приміром, у Німеччині, де майно з розбитого корабля належало до цього, на чий ґрунт вода добро викинула. Далі в нас не було права ~~що дозволяло б зловити чужинця й взяти його за свого невільника, ані французького права~~ ~~яке встановляло, що майно чужинця по його смерті переходить на державу.~~ На Русі спадок п

смерти чужинця діставався його родині. / Договори з греками/. Як бачимо, чужинці тішилися у нас привілеями, часом більшими навіть від прав місцевого населення. Розуміється, мали вони й обмеження.

1/ Абстрагуючи від морального переконання, що гість - це свята особа, " Руська Правда" дає чужинцям першість при конкурсі; борг чужинця мусить бути в першій мірі стягнений, виходячи із того правила, що чужинець не міг уже зі зрозумілих причин добре пізнати довжника, чи бути про нього поінформованим.

2/ Другим привілеєм чужинців було те, що чужинець міг для доказу ставити менше число свідків / двох замість сімох, як нормує "Руська Правда"/, бо він не міг мати знайомих у нас, які пішли б йому носвідчити.

3/ Чужинці між собою судилися своїм правом.

Щоправда, чужинець не мав права набувати нерухомих маєтків, однак це право визнано за чужинцями як за корпорацією в формі т.зв. гостинних домів / чужинецькі торговельні бюра, нпр., у Києві, Галичі, Новгороді/. Ці доми брали в опіку товари замежних купців і становили осідок, що до нього з'їжджалися чужинці. Вони мали право набувати нерухомоті, що було заборонено чужинцям як одиниці.

Другим обмеженням було те, що чужинці мали мешкати в окремих ділянках, що звалися від цього німецькими, чи малярськими, жидівськими і т.д.

Зчасом здобули собі в нас і чужинці як одиниці право набувати нерухомоті.

В л а д а.

Приступимо до третього елементу держави, яким є влада. Загально беручи, державна влада в першій періоді нескристалізована.

Пошилився б, хто хотів би державну владу модерних держав порівнювати з державною владою середньовічної держави. Нинішня державна влада є суверенна, тобто найвища; вона не терпить на тій самій території ніякої іншої влади побіч себе, вона є чисто публічною владою, а всякі приватні інтереси тих, що репрезентують державну владу, суворо відділені від їх публічних прав і обов'язків. Нарешті державна влада в новочасній державі є конче одна, вона може спочивати в руках колегіяльних органів, але все ж є лише одною суверенною владою в державі.

Зовсім не так було в середньовічній, а так само і в нашій державі в I. періоді. Поперше, як деінде, так і в нас влада в державі була державною, але не суверенною, себто найвищою. Вона терпіла побіч себе на тій самій території також немов іншу владу - особливо владу церкви та громад. Церква, наприклад, мала своє судавництво, своїх немов підданих, які були вилучені з державної влади й були підданими церковної влади. Далі, тодішня держава правила землею, але як суверен не опановувала ані всіх громад, ані підданих. На думку деяких істориків права, кожна громада, а навіть можніша людина / боярин /, могла відокремитися від тодішньої держави, й, приміром, у нас було можливо від одної землі із своїм округом перейти у зв'язок з сусідньою державною землею. Це сьогодні при існуванні суверенної державної влади є цілком неможливе.

А далі, в аґендах державної влади з цього часу у великій мірі змішаний і елемент публічно-правний й приватно-правний. Князь не відрізняє себе, як володаря землі, отже, своєї публічної влади, від володільця своїх дворів, себто від свого приватного володіння.

Доходи з державних податків та доходи з його дворів ідуть до одної княжої каси, що з неї покриваються всі видатки як його приватні, так і публічні; державні. Ті самі люди є державними урядовцями, але рівночасно й приватними слугами князя та завідателями його дворів і т.д. Сьогодні елемент публічно- і приватно-правний у державній владі різко відділені від себе.

Зрештою державна влада тодішньої держави не була опноцільна. Побіч одна з одною виступають у нашій державі немов дві державні влади; князь і віче, з якого виділюється як третя державна влада - боярська рада. Всі вони рівночасно виконують свою державну владу, не раз і в тих самих справах. Справа ясна, якщо вони згоджуються в одній справі або виступають у різних публічних справах, то ще гаразд: у протилежному випадку приходять до конфліктів, на які багата історія нашої держави в цьому періоді. То діється аж доти, доки одна влада не відтисне іншу на другий плян, а сама стає фактичною одною державною владою на даній території і її людністю, що вже є вищим степенем у розвитку державної влади. На Україні державна влада перейшла вже в XIII ст. в руки боярської ради, в Московщині в руки князя, а в Новгороді та Пскові в руки віча, відтиснюючи інші елементи колись рівнорядної державної влади до мінімального значення.

На справу державної влади в нашій державі маємо в науковій літературі два погляди, однак усі є одної гадки, що влада знаходиться в руках кількох органів ; різниці в поглядах є лише в цьому, в яких власне руках.

1/ Перший погляд, що його заступає між іншими проф.Сергієвич, є такий, що влада перебуває в руках князя і народу через т.зв. віче.

2/ Другого погляду є Владимірський-Буданов, а саме: що влада є в руках князя, боярської ради й віча; отже є в трьох руках. Як класичний текст наводять прихильники другого погляду місце літопису з 1096-го року, де говориться про тих ,хто видає у нас закони; тими є: князь, єпископ, ігумени, бояри й люди градські, що має означати: князя, боярську раду й віче.

Характер влади на Україні був змішаний, приватно й публічно-правний. Уже до приходу варяг населення відчувало потребу публічної влади і в літописах згадується це в кількох місцях / уже в IX.ст/ З часом влада побіч інтересу приватно-публічного бере на себе щораз більше обов'язків публічного характеру. Переглянемо всі три складові чинники влади.

I/ Князь

Князь - це інституція передісторична; не будемо спинятися тут над передісторичним розвитком княжої влади. Першими князиками в наших землях були князі слов'янські й маємо їх навіть тоді, коли вже була варязька династія. Повстає питання, хто мав у нас владу над землею, чи один пануючий князь особисто, чи всі князі, отже, династія. Сьогодні панує переконання, що мав владу княжий рід, отже, не Ігор, чи Олег, але рід, а кожний з князів був лише представником роду; навіть при поділі влади, все ж таки вважається, що пануючий є цілий рід а поодинокі князі - це тимчасові його адміністратори. Таке переконання тривало завсіди й кожний член династії мав право до якогось уділу руської землі. Часом князі рядили спільно, не ділячи між собою землі, та вже від Володимира Великого ділено землю на поодинокі уділи.

Бачимо також, що регентство / заступництво/ було в нас неможливе, і то з цієї причини, що коли князь був малий, встановлення заступництва було непотрібне, бо влада не належала виключно до батька його, а лише до всього народу. Отже, владу обіймав хтось інший з кня-

жого роду. Коли було князів небагато, поділ землі на поодинокі князівства не справляв труднощі; потім, однак, наставали труднощі, що були причиною міжусобиць.

Повстає питання, чи при розділі влади був якийсь порядок; тут зустрічаємо два погляди:

1/ Російський історик Соловйов висловлює погляд, що при поділі влади мало застосування право старшинства, яке установив в році 1054 Ярослав Мудрий для цілого роду Рурика. Отже князі були по чергові, приміром син найстаршого князя мав скорше право до стола, як молодший син, або старший син його молодшого брата, отже, застосовано тут принцип старшинства щодо здобування княжої гідності; так повсталала "драбина князів".

Крім цього і руська земля була поділена на землі різні щодо гідності, і так, наприклад: на першій місці стояв Київ, потім Чернігів, Переяслав і т.д.

Найстарший, отже, князь повинен був зайняти князівський стіл в Києві, молодший від нього в Чернігові і так далі, відповідно до своєї черги. Коли якомунебудь князеві не ставало місця, він мусив лишитися при кривних. Коли знову найстарший князь помер, то на його місце вступав молодший князь з Чернігова, на цього останнього місце - князь з Переяслава і т.д., Отже, гідності пересувалися тут як по драбині, звідси й назва цієї теорії старшинства князів і городів: "Восхождение Лествичное".

Соловйов визнає, що цього порядку не завжди точно додержувалися, однак, таке було обов'язуюче право, а те, що право це ламано, - не може заперечити його існування.

2/ Історик права Сергієвич твердить, що при розподілі столів не грав ролю якийсь правний порядок, а лише право захвату; рішає тут, отже, сила і як клясичну цитату на доказ цього наводить він слова киян, записані в літописі. Коли в половині XII ст. проти Ізяслава виступає крїй Суздальський, щоб зайняти Київ, радять йому кияни покинути Київ словами: "Коли будеш сильний, будеш нашим князем". Проте, на думку Сергієвича, навіть зацікавлені сучасники визнавали, що одинокою дорогою на княжий стіл було мати силу. Сергієвич каже, що, не вважаючи на існування права захвату, князі покликувалися на деякі свої права до даного стола й хоч якийсь князь силою осягнув те, що хотів, то висував якісь правні аргументи, які мали виправдувати його поступок як немов довершений факт.

а/ Як один з таких аргументів було право фізичного старшинства. Старший князь, очевидно, щорозумніший, мав більше право, чим літами молодший. При тім і земля воліла старших князів, які давали деяку гарантію, що будуть спокійніше панувати, не будуть владати ся у непотрібні війни і т.ін. Фізичне старшинство уважалося за певного роду правний титул і на тім опирали старші віком князі своє право до стола, який вже силою захопили.

Старшинство віком було справді шановане серед публічної опінії. В літописі читаємо, що коли Всеволод з братом зайняли Київ вигнавши противника - старшого брата Ізяслава, то вони неправно і не по закону прогнали старшого брата. Слова літопису найкраще дають пізнати суспільну опінію в тій справі. І Нестор пише, що є багато князів, що не покоряються старшим.

б/ Другим таким правним аргументом було право отчинності. Династія Рурика з часом розрослася, і, коли одна її галузь засиділася в однім князівстві, прим., княжив батько, син і т.д., то казали, що вона має там уже своє право отчинності. Так то право отчинності мав цей князь, що його принаймні батько вже сидів у данім князівстві. Ця засада державного права оперта на засаді приватного права, що дитина має право до батьківського майна. А яким правом? Правом, що це був її батько, отже, правом отчинності. Цей приватно-правний принцип перейшов потім у публічно-правний, що так само князь, якого батько сидів уже в якійсь землі, має до неї право - правом отчинності. Норма отчинності підготовляла вже зміну в напрямі нового права наслідства / право примогенітури/. Однак у нас це право не могло бути стійке, бо князі в наслідок права старшинства змінювалися і до кожного стола все більше кандидатів підносило своє право отчинності.

щойно на з'їзді в Любечі в 1097р. визначено та встановлено це право, а саме - встановлено правило, щоб князі не воювали з собою і щоб кожний з них додержав - статус кво - себто теперішню свою отчину; та право отчинності не перейшло таки в загальне право наслідства, а було лише правним титулом для тих, що могли мати силу вдержати землю батька за собою. Розуміється, що синові, коли батько жив у згоді з землею, це приходилося найлегше. У випадку, коли князь, умираючи, передавав землю дітям, могло входити в гру наслідство за законом, отже /право отчинності/ для найстаршого сина, або на підставі тестаменту.

Одне й друге право мали силу та часом тестамент мусив уступити перед спадкуванням за законом. Маємо кілька випадків, що князі бажали, щоб спадкоємцем був один син, тим часом здобував це другий син на підставі права отчинності й старшинства. /Ярослав бажав був передати Київ Всеволодові молодшому, а дістав найстарший Ізяслав/.

В /Третім і то найважливішим чинником у праві до стола був вибір народу. Як знаємо, народ брав живу участь у державнім житті й він робив із новим князем угоду, що в ній князь з'ясовував питання, яких мав додержуватися. Вибір народу мав рівнорядну силу з іншими правовими титулами до наслідства, почавши від початку XII століття, а від половини цього століття і то передовсім у полудневих землях, коли збільшився і зміцнився вічовий лад, вибір народу має переважаючу силу, так що більшість князів походить з цього вибору. У Новгороді та Пскові в тім самім часі вибір народу стає єдиним правовим титулом для здобуття стола, що веде незабаром до республіканського ладу в цих городах; розуміється, що не його особу лише, а цілу родину; в літописі маємо часто додане: покликали Н.Н. князя "со дітьми".

Спосіб добування стола був проте дорогою на престол, але не був правом. Це властиво є ламання права, якщо кандидат не мав знаних і визнаних у нас правових титулів. Коли хочемо з'ясувати собі, які це були правні титули, що їх визнавало суспільство земель, то ними були: право старшинства, отчинності, вибір народу.

В XIII ст. важливим чинником при добутті стола стає ще воля татарських ханів, що були зайняли Україну й великоруські землі. Воля їх була майже рішюча.

Хан видавав кандидатів ярлик, себто грамоту на дану землю. Такий ярлик став одним з найважливіших факторів при обсаджуванні престолів в часі по наїзді монголів. Однак, воля народу також не була тут останньою, бо татари рахувались з волею народу, і в деяких сторонах панування татарів було навіть корисне для широких мас народу. Татари підтримували навіть народні рухи, звернені проти бояр та князів.

Зовнішньою ознакою добуття престола є посадження на стіл /вітцівський/, що таки дослівно роблено, бо в звичаєвім праві символи правні грали велику роль.

Князь тратив владу, коли його віче не хотіло і тоді вибрано на його місце іншого князя, що й часто траплялося.

Перейдемо до прав, які мав князь :

Як знаємо, князь є необхідною потребою землі. В первоначальнім літопису таке записано про слов'ян Київської держави: "Почаша самі в собі володіти і не бі в них правди. Поїщем собі князя, іже би володів нами і судив по праву".

Т, отже, потреба, щоб князь запровадив лад і судив по правах. Що така потреба була, бачимо з цього, що нема ні одної землі, де б не було князя. / На півночі лише на великоруській території Вятка мала не мати князя і була повною республікою. Однак не можна ствердити цього напевно, бо устрій цієї землі є нам незнаний/. В Новгороді, що в дійсності теж був республікою, не позбулися звичаю мати князя. Князь, отже, був потрібний, щоб завести внутрішній лад, вирівняти боротьбу між партіями, удержати городи й пригороди, заступати землю перед чужими землями. Коли нема князя, князівство безсильне. Щодо обсягу влади князя, то влада князя була обмежена.

Перший літопис своїм змістом робить враження, що влада князя була необмежена, однак це можна розуміти так, що це було лише тоді, коли народ мав до князя довір'я і не уважав за потрібне вмішуватися до його діяльності. Коли ж народ був з князя незадоволений, то зміняв його, або обмежував його владу вічевими ухвалами, вмішувався до справ, які належали до князя і т.д.

Князь був не лише внутрішнім і зовнішнім оборонцем землі, отже, начальником воєнних сил землі, адміністрації та найвищим суддею, але також і духовним начальником у часах поганських; у християнських часах князь - це обов'язковий опікун церкви, покликаний від Бога до цього. Крім цього в руках князя побіч влади зовнішньої, себто оборони землі, і внутрішньої - судівництво, лежить також влада законотна; він видає устави й закони за згодою віча. Коли князь приходить до влади, входить у договір з народом, себто складає "ряд"-договір з народом, і його мусить заприсягнути і князь, і народ через т.зв. "хрестное цілованє".

II. БОЯРСЬКА РАДА.

Другим чинником державної влади є в нас боярська рада, що є сталою радою кожної землі й мала за завдання з князем вирішувати справи землі. Вона виступає у кожному князівстві. Побіч інших назв виступає під назвою "бояри думаючі" /очевидно, з князем над державними справами/.

Щодо складу боярської ради, то входила в неї дружина князя а побіч боярів дружинників і бояри земські, звідси їх назва - старці / дорадники/. Рада була різно велика, так само склад її був різний: крім бояр, старших дружинників і земських - входили там і духовні. В літопису читаємо про вирішення одної справи "перед князи, єпископи, ігумени і люди градські". Дуже часто зустрічаємо, що замість великих бояр з пригородів засідали в раді тисяцькі, які собою уявляють земську адміністрацію чи з головного города, чи з пригорода, й тишилися довір'ям народу. Ще й пригороди хотіли бути заступлені в боярській раді й надсилали туди своїх представників - тисяцьких.

Як-часто відбувалося засідання боярської ради, не можемо сказати, бо не було установленого якогось порядку; лише в разі потреби скликувано засідання та, як виходить з літопису, засідання відбувалось часто. /Мономах згадує, що одним з кождневних занять князя є рада з боярами. Нестор в однім місці пише, що коли вертався рано з княжого двора, то бояри йшли на засідання до князя/.

Щодо способу нарад, боярська рада мала повну свободу і член її міг стати в опозицію до князя та свобідно висловлюватися. Коли повстала така опозиція, то або одна сторона переконала другу в дане питання було полагожене, або приходило до конфлікту й тоді, розуміється, розважувано, чи є рація доводити справу до крайности, бо часом траплялося, що бояри залишали князя і їхали на службу до другого. Це ослаблювало владу князя внутрі й перед чужими землями, так що князі намагалися самі не доводити до конфліктів. В Галичині боярство, що було тут сильніше, виконувало пресію на князя і ставило йому дуже часто просто ультимати. /Справа Володимира і його попаді, або справа Ярослав Осмомисла й Настасі/.

Розглянемо тепер права, що їх мала боярська рада. Боярська рада мала радитись з князем у всіх державних справах; без неї князь не міг рядити землею. Коли б хотів обійтись без неї, побачив би, що не так легко правити землею без її співпраці. В своїх поглядах боярство зближалося деколи до віча народу, а деколи до князя, бо боярство не завсіди мало ідентичні інтереси з вічем, а подекуди / як у Галичині/, навпаки, князь наближується до віча проти бояр.

До компетенції боярської ради належали законодавні справи / уроки, устави/, внутрішня управа землею. Бояри, коли виступали в згоді з вічем, були тими, що надавали напрям вічевим обрадам, а при

установленні " р я д у " з князем укладали умови, на яких князь зобов'язувався правити. До боярської ради так само ж належало обдумувати справу провадження війни й заключення мира, бо рішення цієї справи належало до віча; часом боярська рада виступала як вища інстанція судова, переважно це мало місце в справах з князями. Бачимо, отже, що побіч князя існує ще друга влада в землі - боярська рада.

На становище боярської ради в державі є різні погляди. І так, Сергієвич не вважає боярську раду за інститут правно передбачений, щось в ролі державної ради, а лише за гурток приватних дорадників князя, так князь не обов'язково мусив мати їх. Боярська Рада була, отже, лише свого роду дорадчим органом. Інша річ, що без неї князь не міг обійтися, бо була вона зложена з впливових людей, однак це не значить, щоб князь мусив її мати і щоб не міг рядити без неї. Була це добра воля князя, хоч, щоправда, не знаємо землі, де б такої ради не було.

Інші є інакшого погляду, а саме, що боярська рада мусила бути, отже була, правно передбаченим державним інститутом, однак князь впливав на склад її в той спосіб, що міг собі добирати поодиноких членів. Уже сам факт існування у тім часі стає правом, бо ж в добі звичаєвого права факти творили права й коли щось повторяється постійно - стає правом. Тільки в такий спосіб можна взагалі пояснити повстання звичаєвого права. Майже згідний з тим є погляд Владимирського-Буданова, що боярська рада є державним інститутом і другим чинником у владі.

Ш. В І Ч Е.

Третім чинником, що репрезентує державну владу, було віче. Віче - орган державної влади, а не випадковий збір людей. Усі погоджуються з тим, що це є збори всіх старших горожан города.

Віче - це передісторичний інститут і вічевий устрій є на Україні в цім періоді всюди обов'язковий. На те маємо сліди у своїх і чужих / прим. візантійських / письменників. Усі вони стверджують, що слов'яни сходяться на віче й вирішують там публічні справи.

В добі родового устрою віче покривається з родовою радою. В другім періоді / IX, і X. ст. / племінна рада переходить у територіальну. В тім часі віче не було ще відділене від боярської ради й бояри брали участь у вічах, а що більше - ініціатива на вічах була в руках бояр.

В третій добі віче стало окремим державним органом, окремим від боярської ради і князя. Воно тоді виступає інколи в згоді з боярами, іншим разом з князем.

Щодо складу віча, то за правилом участь у ним беруть усі старші горожани землі. Віча відбуваються у всіх землях і всі свободні горожани могли бути присутні. А що віча відбувалися звичайно лише в головнім городі, тому повстала норма, що рішення віча головного міста обов'язкові і для пригородів / як читаємо в літопису: "На чим старійши сдумають, натим пригороди стануть" ./.

Пригороди теж скликували віча й там сходився народ, однак вони не набрали політичної сили й не стали органом влади землі, лише висловлювали свої бажання щодо локальної адміністрації.

На віче могли сходитися і люди з пригородів і це не було їм заборонено, однак рідко траплялося, щоб пригороди брали участь, бо звичайно віча були так нагло скликувані, що за кілька годин не можна було зійтися пригородським людям. Потім повстав звичай, що тисяцькі репрезентували немов на вічах пригороди. В вічу брали участь старші горожани, батьки родин. Хто був нежонатий і без гасдівства, себто не вийшов ще з-під опіки батька, не брав участі у вічу; там брали участь тільки представники родин та рішали за себе і за свою родину.

Крім цього на вічу були присутні й духовні /митрополит київський/ й вони були часто потрібні, особливо коли заприсягано когось, наприклад, нового князя / договори князів з народом /. Були теж при явні й бояри, хоч вони творили особну раду. Часто приходив князь і знаємо, що віче рідко відбувалося без князя, а то для того, бо віче мало завсіди загальний характер.

Однак, хоч у вічу беруть участь боярство і князь, віче було органом ширших мас, хоч би з цієї причини, що кожний мав тут голос, а маси народу мали на вічу чисельну перевагу.

Відносно місць, де скликувано віче, то дуже часто відбувалося воно на ринку / прим., у Новгороді/, звичайно ж - на княжій дворі, коли віче скликувано за згодою чи ініціативою князя, а ,крім цього, - на церковнім подвір'ї / київська й новгородська церква Софії/

Були й інші місця, де відбувалися віча. Прим. читаємо в літопису, що в Києві віче відбувалося на торговиці / це віче мало революційний характер/, або й за містом. Коли віча відбувалися на княжих дворах чи в церковнім подвір'ї, то учасники віча сідали чи стоя-

беруть у нім участь, а також і народу. Віче мало тому великий вплив і ми не знаємо землі, де б інституту віча не було. Читаємо в літопису: "Із начала Новгородци, кияни і т.д. на віче сходяться"/. Інша річ що не всюди віча мали однакове значення, бо в одних землях мало більшу силу боярство, в других віче /громада/, а в інших князь.

До віча належить і законодавство землі. Маємо відомості, що наприклад, у Пскові ухвалено на вічу збір законів, однак це сталося вже в пізнішій часі. Віче рішало головні справи закордонної політики, війни і миру; рішали це також князь і боярство, однак більший вплив на рішення тих справ мали віча, бо звичайно це зв'язувалося з ухвалою загального ополчення. А що справи закордонної політики були в руках віча, тому коли князь на власну руку проти волі народу /віча/ постановив вирушити в похід, тоді не міг сподіватися на загальне ополчення і міг вбиратися в похід тільки з своєю дружиною або добровольцями; така війна ставала тоді непопулярною.

До віча належить зміна й закликання нового князя і ряд/договір/ з князем.

Маємо сліди, що віча брали безпосередньо участь у суді в н и ц т в і; пізніше, коли організація державна досягла вищого розвитку, пізнано, що таке судівництво, безпосередньо на вічу, неправильне і через те його заборонено / псковська грамота/; а саме віче, як ми бачимо, не було безсторонне й не зважало, чи присуд дійсно справедливий, чи ні, а більше керувалося чуттями.

Віче цікавилось також справами внутрішньої адміністрації й прим. домагалось то зміни тиунів, то посадника і т.д., цими справами займалися не тільки віча городів, але й віча пригородів.

Віче з часом упадає, а в деяких землях задержується і приводить до республіканського устрою /Новгород/.

Вже в XII ст. не всюди віче має однакову силу, залежно від цього хто в землі має найбільший вплив: боярство чи князь. Щодо цього який чинник був рішальний в землі, можна поділити землі Київської Держави на три групи:

1. До першої групи належить Галичина, Волинь, а частково - Київщина, Чернігівщина; отже, всі українські землі, де рішальним чинником було боярство, що відсуває на другий план князя і віче.

2. Другу групу становить Новгород і Псков, де головну силу має віче, що перетворює ті землі в купецькі республіки.

3. За третю вважають великоруські землі /Московщина, Суздаль, Псков, Ростов/, що в них головну роль грає князь, що усуває на друге місце віче й боярську раду.

На Україні, як бачимо, на перше місце висувається боярство; причиною цього була багата українська земля, на якій витворилися великі посілості, а це дало силу боярству, яке прийшло до першого значення, й, будучи матеріяльно міцним, здобуло собі вплив у державі. Галицька держава це була держава боярська. До цього причинилося в великій мірі сусідство мадярів, де шляхта на початку XIII ст. здобула собі через "Золоту Булю" широкі права, до того ж в Галичині була кілька разів мадярська окупація, яка не лишилася без впливу, так що в Галичині боярство добуває більший вплив, як в інших, навіть українських, землях. Бояри розпоряджалися тут княжим столом і князі мали менше значення, як, приміром, у Київщині; маємо докази, що боярство навіть змінює за своєю впадою князів і притягає їх до відповідальности /Ярослав Осмомисл / та покликає інших князів / Роман /; що більше знаємо, що один з боярів навіть окняжився і посів княжий престіл. Бачимо, що в Галичині становище боярської ради було спеціальне, а боярство, на яке спирається рада, виступає тут як міцна корпорація. Воно бачить свої спільні інтереси й хоче замкнутися в окремий стан, як це було в західній Європі. Відповідно до цього князі на західних землях України, слабші в відношенні до боярської ради, в окремих випадках закликували віче до боротьби з тим другим чинником влади /Данило/, однак безуспішно. В волинсько-галицькому літопису читаємо, що в році 1231 громадяни звертаються до князя з словами: " Не поб"еш бджіл, не будеш їсти меду", розуміючи під бджолами олігархію боярської ради.

Боярство галицької землі мало привілеї, а саме право рядити провінціальною адміністрацією. Тим способом бояри резервували собі права до посадництв, часто займали становища, до яких в інших землях мали право лише члени княжої династії. Літописець згадує правління боярина Судислава на княжій праві в Звенигороді /недалеко нинішнього Львова, в бобрецькій повіті, в XIII ст. столиця окремого князівства/.

У волинсько-галицькому літопису читаємо, що " бояри землю державу", а далі, що розподіляли між собою волості, не питаючися про те князя, і ще навіть чужих бояр закликували й роздавали їм во-

лості. Як доказ сили боярської ради послужить такий примір: князь забороняв вмішуватися боярам до солянок в Коломиї, дохід з яких був призначений на удержання війська. Не зважаючи на те, бояри роздали їх іншим боярам і то з роду смердам; княжа влада була тут дуже слаба, а літописець, вороже настановлений до боярства, описуючи згадану історію з коломиїською сіллю, каже; що: "Данилові не лишилося нічого іншого, як Богу молитися".

ХАРАКТЕР УСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Як знаємо, влада в Київській державі перебувала в руках князя, боярської ради і віча, це була потрійна влада кожної землі. У деяких землях вибивається на перший план то один, то другий елемент / наприклад, у Галичині/. Отже бачимо, що всі землі, хоч кожна з них творила для себе окрему державу й мала свого окремого князя, боярську раду й віче, то тим, що їх в'язало, була спільна династія і церковна організація і т.д., про що вже була мова, та цей зв'язок є лише частково зв'язком правного, передовсім культурного характеру.

Є різні погляди про характер цього устрою Київської Держави: одні кажуть, що Київська Держава була союзна держава / бундесштадт/, де київський князь виступає як в рідні батько, однак цей погляд не можна прийняти, бо наділі мало хто з князів слухав київського князя.

Другі думають, що Київська Держава була федеративною державою, тільки що не було / або було дуже мало / тих чинників зв'язання, які в'язують поодинокі держави в федеративну державу. Можна говорити й тут про рід федерації під проводом київського князя, однак її зв'язок був слабкий.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА / УПРАВА ЗЕМЛІ /.

Коли говоримо про владу, то маємо на думці взагалі державну владу, отже, зверхню / суверенну/ владу законодавчу; знаємо, що від влади законодавчої залежна влада виконавча, що виконує волю влади законодавчої.

В модерних державах виконавча влада є відокремлена від законодавчої влади, хоч від неї залежить. У наших землях першого періоду не можна говорити ще про таке відділення, бо князь видає зако-

ни й виконує їх, сам установляє і збирає податки, організує військо і т.інш. Щойно, коли князь не всилі всього зробити, він доручає це своїм приватним слугам, які поволі набирають характеру публічних урядовців.

В тім часі вибиваються на перше місце три державні цілі, що їх держава має зреалізувати, а це:

1. Зовнішня безпека, що має наслідком потребу військової організації і окремих урядів до цього / військова адміністрація/;

2. Внутрішня безпека, в наслідок якої повстає потреба внутрішньої поліції та судів, які карали б тих, що загрожують безпеці поодиноких горожан внутрі землі.

3. Третю ціль держава виконує через органи фінансової адміністрації, щоб здобути потрібні засоби на удержання князя і війська, суди та на адміністрацію землі у згаданім вище значенні.

Адміністрація в цьому часі не є ще виділена в чисто-державну адміністрацію, виконавчі органи князя є напів приватні, напів державні.

Княжий тіун керує княжими добрами, той самий тіун судить горожан, є тут, отже, мішані елементи приватно-правні з елементами публічно-правними.

Мусимо ствердити, що публічна адміністрація була слаба; околиці, що лежали далі від центру, рядилися самоуправно, хіба тільки платили данину й брали участь у загальнім ополченні. В урядовців приватно-правний інтерес грає більшу роль, ніж державний, а в самій адміністрації нема ще ніякої системи; урядовець, що керує волостю, є й суддею та фінансовим завідувачем / в Австрії ще в ХІХ в. староста мав су дійську власть/.

Найвищим, також виконавчим органом державної влади був князь, бо ж він сам управляв краєм, сам судив і був провідником війська.

Усі виконавчі органи можна поділити на : центральні й місцеві / провінціяльні/. Органи місцеві виконують владу на місці. Органи центральні керують цілою державою - землею з головного міста. Їм підлягало ціле князівство й зате місцеві органи мали виконавчу владу тільки над одною меншою адміністраційною одиницею / прим. волостю/.

а/ Органи Центральної Управи.

Органи центральної управи можна поділити на княжі виконавчі органи і земські.

Виконавчі органи князя - це його урядовці. Виконавчі земські органи не були залежні від князя безпосередньо, а лише від віча, і часто й походили з вибору народу.

земські виконавчі органи - це до певної міри самоуправні органи, отже, урядовці землі, а не князя.

Виконавчі княжі органи були залежні вповні від князя й перебували в центральній місті та виконували волю князя, щоб перевести всі цілі, що їх поставила собі державна влада, князь, віче й боярська рада. Тіун /тйун/, це загальна назва княжих урядовців, під якою розуміємо різні виконавчі органи князя; тому то й маємо різного роду тіунів. Уже в попередніх розділах згадувалося, що чоловік, який вступив на службу тіуна, без окремої умови, ставав невільником. Невільництво таке не було тяжке, навпаки, було навіть вигідове, а що більше, згодом і бояри вступали в службу тіунів; невольництво тіунів остало лише правовою теорією, на означення приватно-правної залежності тіуна від князя. Розуміється, що такого невільника / тіуна/ не можна рівняти з яким іншим невільником, бо цей тіун судив навіть вільних людей, був це, отже, урядовець напів публічний, напів домініяльний.

Тіунів було кілька родів і так: "огнищний" /приватний / тіун князя, званий теж "дворським", що завідував цілим двором князя, його слугами й домашнім господарством; такий урядовець був і в західно-європейських державах; у франків називається він майордомом, потім "палатином" від слова "палата", бо був це урядовець, що завідував княжою палатою / двором/. Дворському були підпорядковані ключники, що мали безпосередній догляд над майном князя; вони були рівно ж невільниками. Ключники мали чим завідувати, бо князь збирав податки "ін натура" і мав на це на своїм дворі великі пивниці, льохи. Були це фінансові урядовці, а уряд дворського відповідав немов урядові міністра княжого двора. Зближені до ключників були "данщики", звані також "митниками". Були це також фінансові урядовці, що, як назва вказує, працювали поза двором, збираючи дань або мито. Важливе місце займає "конючий", тіун, що був керівником княжої стайні; князь був зобов'язаний постачати коней для армії землі; через те тримав він велике стадо коней, а з цим пов'язувалася потреба конюшого - тіуна.

В XIII ст. зустрічаємо вже тіунів, що звільняються від приватно-правних обов'язків для князя, а стають чисто державними урядов-

цями / договір Смоленська в році 1229/. Такими вже були фінансові урядовці на волоках та перевозах. Знаний нам такий "тіун іже на волоки". Між Балтійським і Чорним морем було сполучення таке, що кораблі посувалися Двиною, а пізніше далі Дніпром. Між Двиною і Дніпром був простір землі, званий "волок", через який під керівництвом власне тих урядників проволікали човни й вони побирали за те оплати; таку, отже, функцію справляв державний урядовець "тіун іже на волоки".

Побіч цих княжих урядовців були в місті також виконавчі земські органи, що походили сперше з вибору народу й від нього теж були залежні / земська автономія /.

Пізніше їх призначав князь по порозумінні з вічем. До таких органів належать своїм походженням з передісторичних часів уряди тисяцького, соцького і десяцького. Походять вони з найстаршої організації військової, коли земля виставляла тисячу військових людей, над котрими стояв тисяцький; менші від нього був соцький, ще менший десяцький. Тисяцькі були народні урядовці, залежні від народу; вони були ще перед приходом варягів і залишилися за князів. До тисяцького належав провід загальним ополченням; в спокійних часах тисяцькі мали дбати про публічну безпеку, а тим самим виконували функцію, подібну до нинішнього президента поліції, а одночасно мали в своїх руках торгове судівництво на ринку й самі видавали тут рішення.

Тисяцький, вибраний через народ, тримав сторону народу. Так, наприклад, в році 1043, в часі походу Ярослава на Візантію, провід над загальним ополченням мав тисяцький Вишата. Під час дороги кораблі по розбивалися: корабель княжої дружини лишився цілий, так що дружина вирятувалася, а загальне ополчення було викинуте на беріг; тоді тисяцький залишає княжу дружину й обіймає провід над загальним ополченням і каже: "жив буду з ними, погину - то з дружиною", себто з народним ополченням. В Київщині зустрічаємо трьох тисяцьких: Білгородського, Вишгородського і Київського. Походить то з цього, що Київщина складалася колись з осібних земель-одиниць, слідом чого лишилося три тисяцьких; звичайно кожна земля має одного тисяцького.

Тисяцький стає пізніше залежним від князя, його іменує князь так що він стає вже більше княжим урядовцем.

Соцький - це урядник, нижчий від тисяцького, він є начальником менших округів і провінціяльних відділів і має такі самі обов'язки, як тисяцький, лише компетенція його обмежується до пригорода,

Перейдемо до розгляду адміністрації на місцях, провінційальної, місцевої і виконавчих органів по провінції.

б/ Органи місцевої адміністрації.

Князівство ділиться на провінції і то або відповідно до цього, з яких частин земля повстала. Київщина довгий час заховала по діл на три колишні землі, де сидів тисяцький, або за географічними прикметами / прим. Посем"є, околиці над рікою Сеймом, Пониззя, край над долішнім бігом Дністра, нинішнього Поділля/. Землі діляться на волості, себто на повіти, або на полки, котрим проводить тисяцький, прим. Білгород. Найменшою частиною землі є громада, що називається верв.

По пригородах були виконавчі органи, залежні від князя. Такими були княжі намісники або посадники. Взяти посадника значило те саме, що підкоритися владі князя, й коли пригород проганяв посадника, то це означало, що він підносив повстання проти князя. Посадниками були бояри або молодші князі, які в цей спосіб діставали утримання й, як казали в той час, були на хлібі у князя. Знаємо, наприклад, що Ярослав Осмомисл, що був споріднений з візантійськими імператорами, коли до нього втік прогнаний з Візантії цісаревич Андронік, дав йому уряд посадника; це мало на меті дати утримання візантійському емігрантові Андронікові /"дав на утішення"/. Як бачимо, місце посадника було вигідне. В Галичині були посадниками бояри, що часто без волі князя розбирали між себе волості.

До місцевих виконавчих земських органів по пригородах належали згадані вже соцькі, що мали над волостю подібну владу, як по землях тисяцькі, яким, мабуть, і підлягали. Виконавчою владою у вервах були вервні старости, себто начальники громади, вибрані громадою, що пізніше мали назву старців-отаманів. Це був виконавчий земський орган.

Виконавча влада князя і земська не були поділені так, щоб один мав лише справи фінансові, другий військові й т.д.; кожний виконавчий орган виконував різні функції, повнив функції управління в найширшій значенні. Проте ми переглянемо по черзі всі справи, що ними займалися виконавчі княжі й земські органи.

І/ Справи загальної адміністрації.

До державних виконавчих органів належало у першу чергу управління краєм у стислім того слова значенні. Такий урядовець мав

дбати про порядок в його околиці і про публічну безпеку та усувати й запобігати всяким непорядкам / внутрішня поліція/.

Другою справою, що до них належала, була охорона торговельних шляхів, що відповідало функціям нинішньої фінансової жандармерії; в тих часах на шляхах часто були напади розбишак та кочівних племен й через те охорона шляхів була важливою справою й належала до обов'язків державних урядовців.

Третьою справою було дбати про напругу шляхів; що такі були певно знаємо, бо в літопису згадується про "тереблення" путей, "рубання" мостів; урядовець, отже, мав дбати, щоб дороги й мости, в інтересах торгівлі і військової сили землі, були в добрім стані та щоб населення їх удержувало.

Дальшою справою, що належала до обов'язків урядовців, було вживати всіх засобів на випадок голоду, щоб його відвернути. З браку комунікаційних засобів могло трапитися, що в одній стороні було багато поживи, а в іншій населення голодувало; треба було, отже, цьому запобігти. Звернемо увагу, що князь робив це більше як приватна особа з християнського милосердя, ніж як державна влада.

До виконавчих органів належало теж сприяти освіті; та й це уважалося за добре християнське діло і за приватний обов'язок князя, а не за публічний, як сьогодні.

Ф і н а н с и .

Важливою справою, щонею займаються княжі й земські урядовці, були фінанси. В тім часі дохід князя зливається ще з доходом держави; доходи з приватного майна князя і податки надходять до одної каси князя, однак з цієї каси князь покриває як свої приватні видатки, так і публічні видатки землі. Чи був який розділ між першим і другим, тяжко сказати; деякі думають, що з податків $1/3$ уживав князь на приватні видатки, а $2/3$ на державні. Покликаються на те, що Ольга жадає $1/3$ деревлянської данини на "двір", а $2/3$ на "Київ". Під тим розуміє дехто, що $1/3$ частина мала йти на приватні видатки, а $2/3$ на державні.

Прибутки князя надходили з приватних його маєтків, з державних приходів в формі податків безпосередніх, посередніх і митових оплат. До безпосередніх податків належали: дань і урок, збирається їх з усього населення. Під уроками в стислім значенні розуміємо розпорядки князя у різних справах управління землею, а що вони

найчастіше відносилися до справ податкових, тому тою самою назвою - "уроки" - означувано податки, які назначувано уроком / слово "урок" походить від тої самої основи, що ректи, уректи, отже, сказати, установити/.

дань і урок стягали від усіх жителів краю, дорогою т.зв. "полюдія" / по людях, ходити по людях/. Уже в IX.ст. маємо вістки, що князь вибирався з дружиною по землі і стягав податки. Бо ніхто не спішив платити податки з цієї причини, що влада князя у віддалених волостях була ще тоді слаба; похід чи така подорож князя для збирання податків - це було якби друге завоювання краю. Візантійський письменник Константин Порфірогородний наводить звістку, що князі, почавши від жовтня, цілу зиму стягають податки, а в квітні вертаються. Пізніше, хоч населення вже само платило дань, то все ж таки князь або його заступник вибирався в полюдіє, відбуваючи при тім суди, та діставав від населення спершу добровільні дарунки, які пізніше замінилися в нову данину, звану "дар". В часі полюдія народ був зобов'язаний давати утримання для князя і дружини, перевозити їх тощо.

Щодо системи оподаткування, треба вважати, що податки бралися від дима й рала. Під "димом" розуміємо одне господарство. "Ралом" називаємо в тім часі, як і на заході, певний шматок землі, котрий становить самостійне господарство, отже, так само господарство. / У німців подібна одиниця називалася - "гуфе" /лан/ або пізніше "йох"- морг, що значить запряг, яким орано поле, в переноснім значенні саме поле/.

Щойно в XI.ст. закоролєви Бони переведено новий поділ землі на рівні одиниці "волоки". Від рала чи дима бралось отже данину, яку вервний староста розкладав на цілу громаду, а коли князь або його висланник приїздив, то громада мала йому зібраний податок передати; як цей податок мав бути розділений на поодинокі господарства, це залежало від місцевих органів. Пізніше вервні старости самі віддавали податок до рук пригородного посадника. Повстає сумнів чи була в тім часі данина від душі; дуже правдоподібно, що її не було; щойно в XIII.ст. запроваджено данину від душі, так що кожний чоловік платив податок, а не від господарства. Данину цю запровадили татари, що, заволодівши землею, наказали переписати населення. Від цього часу одиницею оподаткування була душа.

Данину оплачувало населення натурально, продуктами і тваринами, отже худобою, медом, воском, тощо. В IX.до X.ст. скарб князя звався "скот", а скарбець "скотниця", бо власне скот був предметом п

датку. Як приклад такої натуральної данини маємо записану в літопису данину з року 1294, якою князь Мстислав покарав мешканців Берестейщини за зраду і наклав податок, що із сотні будуть платити по два локні меду, дві вівці, 15 десятків льну, по 100 хлібів, 5 цебрів вівса, 5 цебрів жита і 20 курок.

Коли заведено власну монету, тоді гріш почав бути предметом, яким плачено податок. Одиницею грошовою були гривні і то золоті, срібні й гривні кун; останні мали найменшу вартість.

Другим родом державних прибутків був податок посередній/нишній податок ґрунтовий чи чиншовий є безпосередній, податок від сирників чи тютюну є посередній, бо споживач не платить його безпосередньо, а лише посередньо, коли купує даний товар/. Посередній податок зветься "п о ш л и н а" / що пішло, що є віддавна/. Щодо тих податків, то спершу вважалося, що стягається їх не для доходів держави, але на удержання даного урядовця. Такий податок платилося, наприклад, за переміщення або переваження товару, бо правдиві міри і ваги були в руках держави. За відваження платилося певну оплату, яку бралось сперше лише на утримання урядовця, а потім як державний податок. Коли пізніше ваги й міри віддано церкві, то ті податки стягала церква, а не держава. До таких посередніх податків належали й мита при перевозах і оплати при мостах; деякі мита називано навіть перевозом. Рівно ж на корчми накладано податок, що зветься "корчмита". Була і дань гостинна і торгова, яку стягано з купців, що їм давано місце, де могли б поставити свої шатра на торзі.

Третім джерелом державних приходів були судові оплати. Це одно з найважливіших джерел доходу князя. Такими оплатами були вири і продажі за вбивство звичайної людини; і так вбивник платив князеві 40 гривен, т.зв. виру, за княжого мужа подвійну виру - 80 гривен, крім винагороди для родини вбитого, т.зв. поголовщини; була це велика грошова кара, коли зважимо, що віл тоді коштував 1/2 гривні. Кара для князя за образу або покалічення свобідної людини звалася "продажа".

Останнім, нарешті, родом державних доходів були службові повинності населення. Населення було обов'язано робити певні праці в користь держави. Одним з таких обов'язків був "повоз": населення мало обов'язок перевозити князя з дружиною й вантажами, коли він переїздив через якусь область землі. /Повинність ця була знана й у поляків, які називали її "повуз"/. Другим таким обов'язком населення була бу-

дова города, себто фортифікаційні праці. Князь мав право зкликати населення, щоб сипало шанці, будувало частоколи і т.п. Дальшим обов'язком населення була будова мостів; у "Руській Правді" зустрічаємо постанови, де говориться про винагороду наставників при будові мостів.

Коли йдеться про те, чи було в тім часі яке державне майно, то трудно це напевно ствердити, бо, як бачимо, доходи державні й приватні були змішані. До державного майна можна лише зачислити княжі двори, що переходили зі смертю чи зміною одного князя на другого, а так само державні замки; не без того, щоб і деякі княжі добра, особливо виморочні, що переходили до князя - землі, не переходили в управління слідуєчого князя, навіть новопокликаного. Були це теж добра державні.

В і й с ь к о в і с п р а в и .

Третьою справою, якою опікувалися князь і земські органи, була військова сила землі. Військова сила кожної землі ділилася на княжу дружину, загальне ополчення і помічні наємні війська. На чолі княжої дружини стоїть княжий тисяцький, про склад дружини була вже мова на своїм місці. Дружинне військо становило постійне військо. В часі спокою князь розпускав дружинників по пригородах, так що дружинники виконували функції княжих намісників по провінціях; в разі якоїсь небезпеки князь скликавав їх до головного міста. Другим родом війська було загальне ополчення, що складалося з усіх людей без різниці клас, боярів міщан і смердів. В загальне ополчення раз вирушали всі поголовно, іншим разом лише деякі, що їх визначувала зпоміж себе верв. Начальником ополчення був тисяцький, що ж до сили війська, то була вона рівна. В XII ст. Новгород виставляв 20.000 війська, а були землі, що давали 50.000 людей і більше.

Третім родом війська були союзні й наємні війська. Під союзними військами розуміємо племена наців культурні, часто монгольського походження, яких князь притягав до участі в походах; таким військом були знані в історії чорні клобуки або половці, що виконували прикордонну службу й боронили княжої землі від нападів східних племен. Таке союзне військо було не раз найчисленнішою частиною княжого війська / чорних клобуків було часто більше, ніж цілого княжого війська/. Часом знову наймалися ватаги всілякого походження - головно варяг, які становили наємне військо. Загальне ополчення діставало від князя озброєння і коні, так само князь мусив дбати про задров'янтування.

Коли похід був довший, а при тім у ворожій краї, то таке запровіянтування відбувалося за допомогою грабунків, у своїй землі вживали реквізицій / зажитте/. Щодо родів війська, то військо було кінне, і його головно становила дружина, і піше, що складалося з загального ополчення і союзних військ. Часом і загальне ополчення було кінне / читаємо за Мономаха: "Годі взяти коня і смерда від рілі", видно, що були смерди, що з кіньми вибиралися в похід/.

Озброєння війська було різне; оборонною зброєю був: панцер, шолом і щит; зброєю нападу - копіє, меч, стріли і лук. Допомічні війська та ополчення не були озброєні в панцер, а лише, здається, сама дружина.

Судівництво.

Справою, яка завсіди належала до обов'язків князя та вищих державних органів, було судівництво. Головний обов'язок князя, побіч оборони границь землі, є боронити невинних внутрі землі - себто судити; судити - це публічно-правний, а зараном християнський обов'язок князя. Народ часто домагався, щоб князь сам судив, а не передоручав це своїм тиунам. Князь, отже, є суддя в першій значенні, а всі інші судові органи - лише його заступники, від тих органів можна було перенести справу на суд князя. Княжий двір виступає як місце судівництва.

Суди діляться у нас на: 1/ Публічні /державні/.
2/ Приватні й 3/ духовні.

Під юрисдикцію публічних судів підпадають усі люди свободні, крім церковних людей, під приватні суди - закупи, невольники й діти, а під юрисдикцію церковних судів люди церковні у всіх справах і ціле населення у деяких справах, прим. подружжя, моралі, віри іт.п.

Тому що церковне судівництво не входить в обсяг нашого права, а приватне /домініяльне/ судівництво належить до приватного права, приступимо до розгляду публічного судівництва.

Про справу публічного судівництва тяжко дати повне уявлення за браком джерел, однак існуючі джерела дають нам можливість устатити дещо, що стосується до публічного судівництва.

Першою інстанцією у публічних судах був суд громадський / верви/, до складу якого входили вервний староста і визначні громадяни / "добрі люди"/. Компетенцією цього суду є охорона

власности, особливо - порушення меж; тут ухвалювано в цих справах рішення без апеляції і то з цієї причини, що люди на місці знають і є найкраще поінформовані в спірних питаннях меж-грунтів; бо княжий суддя не може краще, ніж місцеві люди визначити, де є межа чийогось ґрунту. До верного суду також належить переводити вступне слідство, коли трапилося вбивство на території верви і то в той спосіб, що громада відводить слід до другої верви /громади/ або, якщо не знає де вбивника, мусить заплатити дику кару, яку кару платить також ціла громада за свого громадянина тоді, коли не хотіла його видати, хоч знала його оббу. В пригородах першою інстанцією був суд посадника та суд тисяцького. Посадники судили колегіяльно в товаристві соцьких. Суд посадника вирішав усі справи за виїмком торговельних, що належали до компетенції суду тисяцького.

У містах першою інстанцією був князь, або його заступник - княжий тіун.

не було сказано, котрі справи ріш в тіун, а котрі князь; в кожному разі князь приймав відклики від судів - посадників. Княжий суд відбувався в князя на дворі в городі або поза городом. Був ще суд поїзший, а саме князь час від часу вибирався з тіунами в дорогу на провінцію, об'їжджав громади й судив на місці. Між княжими урядовцями, що мали визначніші судові функції, згадаємо княжого судового тіуна, що заступав князя на суді. Чи він був ідентичний з судовим урядовцем, що мав назву "вирника", що походило від "вира" / кара за вбивство/, напевно не знати, та це - вповні правдоподібно. Вирник виступає в важливіших карних справах. В яким характері він виступає: чи як суддя, чи як нинішній прокурор, чи як той, що збирає грошові карі - фінансовий урядовець - не знаємо.

Другим судейським урядовцем був металник. Одні уважають його за судового писаря, інші - за того, що переводив Божі суди / іспити огнем і водою/. Під Божими судами розуміємо способи до воду, а саме, коли не було доказових свідків, застосовувано Божі суди в той спосіб, що пускалося обвинувачуваного на глибоку воду, а коли не втопився, то вважали його за винного, коли потопав - за невинного; це звалося пробю води. В подібний спосіб застосовувано і пробу огнем; коли опалився - був винний, коли не опалився - був невинний. Божі суди переводив мабуть металник. До Божих судів належить також двобій. Суди Божі були знані і в західній Європі, де звано їх "ордіялі" й вони втрималися там до XVI століття.

За свою працю урядовці доставали частину кар / вир чи продаж / і утримання в натурі. Вони виконували свої функції поза місцем їх осідку. "Руська Правда" наводить доволі точно, що належиться поодиноким судовим урядовцям. Вичислені там точно і податки, які вони побирали в натурі для себе / хліб, м'ясо, кури, сир / і для своїх коней / овес, сіно /.

Український процес - це боротьба між двома сторонами, а суддя це лише свідок, що вирівнює цю боротьбу; одна й друга сторона зветься тому істець /той, що істини, правди шукає /; суди трактували обі сторони рівно. До доказу вживано свідків, яких зветься: " послухи", "видоки", має тут рівно ж місце і присяга /згадує про те " Руська Правда"/, а третім способом доказу правди - це згадані "суди божі" / проби огнем і водою, двобій, кидання жереба /.

В першій періоді на початку публічна влада не почуває себе покликаною карати злочини з публічного обов'язку. Висловом цього практично було тоді загально право помсти за вбивство; щойно за часів Ярослава Мудрого право помсти замінено вирою й держава зачинає переслідувати вбивника, однак - все ще більше для фінансових своїх інтересів, ніж з почуття, що обов'язком публічної влади є карати злочин, захищаючи цим інтереси суспільства.

Правне відношення між державою і церквою.

При браку у нас станової суспільности, все таки церква виступає як свого роду влада побіч державної влади з своїм судівництвом, своєю адміністрацією та законодавством, немов держава у державі. Тому при закінченні огляду державного права на Україні в I періоді це питання стає для нас інтересне.

Виймкове становище церкви в державі було вже в римській державі, почавши від IV.ст. унормоване імператорськими декретами, причому привілеї церкви зводилися в основі до того, що: 1/ духовні є вилучені з-під державної юрисдикції і віддані під власну церковну юрисдикцію; 2/ духовні є звільнені від багатьох державних тягарів /данина, обов'язок військової служби /; 3/ духовні дістають десятину.

На Заході церква ці привілеї у відношенні до держави зберігла та поширила, задержуючи остаточно /по довгій боротьбі / повну незалежність від світської державної влади, повний імунітет.

На Сході церква зберігла ці привілеї, але потрапила в повну залежність від державної влади, стала знаряддям в її руках для ці...

лей державної політики, і ,навіть, допустила до того, що світська влада вміщується до чисто релігійних справ та вирішує їх по своїй владі.

На Сході у відносинах держави до церкви витворився цезаропапізм, званий теж деkim візантинізмом. Та як було у нас на Україні? У нас церква зберігла свої привілеї і навіть у дечому поширила їх, звільнилася від болючої опіки і надто великого втручання державної влади в її чисто релігійні справи, та повністю ^{не} звільнилася від неї й не дійшло тут до західньо-європейського повного-церковного імунітету в державі. На дещо відмінне відношення церкви до держави вплинули нові обставини, серед яких опинилася грецька церква на Україні. Поперше, вище освічене духовництво мало тут діло з нижче від нього освіченою світською владою і в силу цього церква не могла підпасти під повний вплив державної влади. Подруге, на Україні грецька церква застала зовсім інший державний устрій, ніж у себе. Там панував абсолютний монарх, тут - був вічевий лад і князі змінювалися в залежності від владости їх землі; річ природна, що при таких обставинах церква не могла потрапити в залежність від князя землі; навпаки, єпископ і духовні землі зближаються до більше постійного чинника земської влади, яким є віче, а це, в свою чергу, впливало і на більш незалежне становище церкви в державі.

У нас церква зберігла своє судівництво. Церковні суди судили всіх духовних і церковних людей у всіх справах, а всіх християн у подружних справах, справах моралі, віри і т.п. Суд був в кожній єпархії, що часто покривалася з границями землі; провадив ним єпископ або його заступник. Державна влада давала свою допомогу у виконанні присуду; деякі справи по розсуді єпископа судив ще раз княжий суд / див. Церковний Устав Ярослава Мудрого/.

Церква діставала д е с я т и н у, себто - від усіх жителів землі - десятю частину всіх княжих щорічних приходів та десятю частину збіжжевого збору й приплоду скота, як сказано в Уставі Всеволода: " Даша...десятину... от всякого князя суда десятую вікшу, а на торгу десятую неділю ,а з домовна всякое літо от всякого стада и от всякого житя".

Духовні, які одержали вже посвячення в діякони, були вільні від всякого загального ополчення, а духовні в нижчих ступенях і церковні люди лише тоді були вільні від воєнної служби, коли не було

поголовного загального ополчення; коли ж було поголовне загальне ополчення, то тоді й вони йшли / див. Іпатський літопис II48р./ . Ця друга постанова дуже інтерна і мабуть була в цім часі виключно у нас на Україні, бо всюди тоді всі духовні були завсіди вільні від військової служби. Та все таки держава мала і в нас вплив на церковні справи. Проявлявся він тим способом, що держава впливала на обсаду владичих столів. Зустрічаємо в наших джерелах згадки, що немилий князеві єпископ мусив уступити, що князі виступають як посередники між духовними у спірних релігійних справах. Та зате з другого боку духовні теж мають значний вплив на державні справи. Митрополит в Києві часто провадив вічем, а перемиський єпископ в Галичині виступає як визначна особа серед боярської партії / Волинсько-галицький літопис від 1241 р./ . Церква впливає навіть на державне законодавство. Право спадкове розвивалося у нас під міцним впливом поглядів церковного родинного права / див. Устав Всеволода/ .

Особливо міцне становище церкви супроти держави було в Галичині, що мало місце не без впливу західних держав.

На цьому закінчуємо огляд українського державного права I-го періоду.

XX

XX

XX

F-III

55